

Fleretnisitet i Bolesław Prus' *Lalka* (Dukken) fra 1890

Katarzyna Skorupska

Masteroppgave i polsk språk

Institutt for litteratur, områdestudier og europeiske språk

Det humanistiske fakultet

UNIVERSITETET I OSLO

Februar 2010

Sammendrag

Da *Lalka* ble skrevet var Polen delt mellom tre stormakter. Warszawa tilhørte russerne. Mitt utgangspunkt for lesningen av Boleslaw Prus' roman er de fleretniske utfordringer som et okkupert samfunn opplever. Det polske samfunnet får "en knekk" og er preget av resignasjon og forfall. Spesielt har den polsketniske del av befolkningen vanskelig for å tilpasse seg de endringene et moderne samfunn gjennomgår. I mitt prosjekt vektlegger jeg romanens fleretniske dimensjon sett i lys av hvordan positivistenes ønske om assimilering i samfunnet ikke nødvendigvis lot seg gjennomføre i realiteten. Fleretnisiteten i *Lalka* fremstilles gjennom hovedpersonens kontakter med jødiske innbyggere, såvel som tyskere og russere.

Usikkerheten det polske samfunnet opplever fører til skepsis og hat mot andre etniske grupperinger. Forholdene i Prus' roman kan langt på vei sies å reflektere "virkelighetens" Warszawa. Derfor vil jeg gjennom en historisk gjennomgang fordype meg i de fleretniske problemene som beskrives i romanen. Ved å undersøke bruken av flerstemmighet skal jeg forsøke å vise at ingen av romanpersonene gir noen enkel løsning på de fleretniske utfordringene. De er utstyrt med egne, ofte motstridende meninger og alle får uttrykke sine synspunkter. Etter min mening kan *Lalka* leses som uttrykk for søken etter en nasjonalidentitet.

Takksigelser

Jeg vil gjerne takke min veileder Knut Andreas Grimstad, førsteamanuensis i polsk, for gode råd, kommentarer og tålmodighet; min kjære biveileder Agnes Banach for uvurderlig støtte, tilbakemeldinger og for at du beholdt roen når ting stod på som verst; Małgorzata Konoworcka for innspill og diskusjoner; min sjef Anders Strøm og nestleder Morten Taihaugen for tålmodighet, tillatelse til kopiering og for all sniklesing på jobb; Hanne Guro Aabelvik for korrekturlesing og støtte, Katarzyna Urban for hjelp med oversettelser, korrekturlesing og alle positive tilbakemeldinger; Monika Serafińska og Hege Grindalen for hjelp med formatering; Siv Helberg for gjennomlesing og kommentarer; min far Jacek Skorupski for gjentatte reiser til Polen på jakt etter materialer; min bestemor Jadwiga Tarvoll og tante Barbara Skorupska for at dere hjalp meg å holde motet oppe; min kjæreste Marius Lauritzen for tillit, tilstedeværelse og for at du så forbi alle mine frustrasjoner. Til slutt vil jeg også benytte anledningen til å takke alle rundt meg for tålmodighet og positive ord gjennom hele skriveprosessen.

Innholdsfortegnelse

<i>Sammendrag</i>	2
<i>Takksigelser</i>	3
<i>Innholdsfortegnelse</i>	4
<i>Innledning</i>	5
En samfunnsbevisst forfatter	6
Tema, problemstilling og målsetting	9
Hva handler romanen om?	12
<i>Lalka</i> som representant for realismen	13
Om resepsjonen	15
Nyere kritikk av verket	18
<i>Kapittel 1: Stemmefangfold og fortellerstrukturer</i>	20
Bakhtins dialogisme- og polyfonibegrep	20
Prus' protagonist som forteller	29
Rzeckis Dagbok og dens rolle	33
<i>Kapittel 2: Historisk Bakgrunn</i>	41
Tre generasjoner	41
Politiske endringer	49
Jødernes situasjon	51
Industrialisering og nye samfunnsklasser	52
Voksende antisemittisme	55
Hvordan forstå "etnisitet"	56
<i>Kapittel 3: Fremstillingen av fleretnisitet</i>	59
Jødene	59
Tyskerne	64
Russerne	67
Et fleretnisk møtested	69
En vandrende helt	78
<i>Kapittel 4: Lalka, en roman med antijødiske tendenser?</i>	81
Wokulskis flukt	81
Antijødiske tendenser?	84
Polakkenes forhold til den fleretniske befolkningen	86
Behovet for sydebukker	89
Et mangfold av jøder	91
Sammenfatning: Er Prus antisemitt, <i>Lalka</i> tatt i betraktning?	99
<i>Litteratur</i>	101

Innledning

Bolesław Prus' *Lalka* (Dukken, 1887-90) – en av de mest kjente romanene i polsk litteraturhistorie – har lenge vært en del av den polske litterære kanon.¹ Den skildrer livet i den kulturelt sammensatte, russiskokkuperte polske hovedstaden i annen halvdel av 1800-tallet. Romanen gir en kompleks og detaljert fremstilling av Warszawa som på den tiden var en enorm smeltedigel av nasjonaliteter. Her fokuseres det særlig på sameksistensen mellom menneskene fra ulike samfunnslag, nærmere bestemt på hvordan sosiale og etniske grupperinger omgås på tvers av normer og konvensjoner. Det meste av handlingen foregår i årene 1878-1879 og gjenspeiler mange av de faktiske hendelsene i datidens Polen. Samtidig er ethvert medlem av det rikholdige persongalleriet tett knyttet opp til den energiske hovedpersonen Stanisław Wokulski og hans gammelmodige venn og nærmeste medarbeider, Ignacy Rzecki. Takket være sistnevntes dagboknedtegnelser fra hine dager får leseren et innblikk i tiden rundt “Nasjonenes vår” (1848),² det polske Januaropprøret (1864)³ og forventningene til Napoleon Bonaparte og hans etterkommere. Med sitt vide tidsperspektiv dekker Prus' roman derfor en periode preget av polsk frigjøringskamp, samt identitets- og nasjonsbygging som strekker seg over et halvt århundre. Romanen kan sies å ha relevans også i dagens samfunn, særlig når det gjelder diskusjonen rundt etnisitet. Delingene av Polen⁴ ligger fortsatt dypt forankret i den nasjonale bevisstheten og spørsmål rundt etnisk opprinnelse er fremdeles uforløste. Hvem kan regne seg som polsk? Identitet fremstår ikke som et absolutt begrep, noe som også gjør det vanskelig å trekke én konklusjon angående romanen. *Lalka* gir oss ingen entydige løsninger på problemene i det moderne samfunnet. Romanen gir imidlertid innblikk i et samfunn preget av kaos og ulike ideologier som kjemper om en plass i det ”nye” samfunnet, noe som kan være aktuelt også i dag.

Min tolkning av *Lalka* tar utgangspunkt i tapet av det den polsk-svenske polonisten Leonard Neuger refererer til som *den solidariske myte*, som først og fremst Wokulski representerer. Den solidariske myten forstår jeg i denne sammenhengen som myten om et integrert og solidarisk samfunn, bygget på idealisme og assimilering av de etniske

¹ Markiewicz, H., *Pozytywizm*, 2006, Miłosz, Cz., *Historia literatury polskiej*, 1993

² Årene 1848-1849: tiden med revolusjoner i øvrige europeiske land. I ulike land hadde de forskjellig karakter og omfang.

³ Den polske oppstanden mot Russland i 1863-64, endte med et nederlag og forverret restriksjonene fra russernes side.

⁴ Jeg kommer tilbake til delingene av Polen i kapittelet om historie

minoritetene. Det er med fokus på det fleretniske perspektivet jeg leser *Lalka*. Romanen kan på mange måter beskrives som kaotisk-heterogen og flertydig, samtidig som den setter fokus på den store usikkerheten rundt identitet og tilhørighet. Dette kan igjen sies å reflektere virkeligheten i det ”statsløse” polske samfunnet på 1870-tallet. For meg fremstår derfor romanen som et fiksjonsunivers uten klare linjer, hvor ingen av heltene fremmer en dominerende ideologi. Den allvitende fortelleren er heller ikke fremtredende i *Lalka*. Romanheltene og deres ideologier utfordres i et dialogisk samspill.

Slik jeg leser Prus’ ”polske” roman, virker det som polskheten (polskość) i romanens fortellerunivers utfordres i dialogisk konfrontasjon med de andre etnisitetene, særlig den jødiske. Mitt inntrykk er at det er i konfrontasjon med de fleretniske gruppene at mulighetene for hovedpersonens selvrealisering ligger. Det polske miljøet ser ut til å ha stagnert i foreldede oppfatninger om Polens storhetstid under føydalsamfunnet og virker derfor lite tilpasningsdyktig overfor det moderne, industrialiserte storsamfunnet. Det kan virke som om Wokulski er den eneste med tilknytning til den romantiske ideologien som vil utrette noe positivt for det fleretniske samfunnet.

Grunnen til at jeg velger en historisk vinkling på oppgaven, er min bakgrunn i historie og områdestudier. Jeg har gjennom studieprogresjonen fordypet meg i historie-, kultur- og sosial-politiske forhold, med særlig vekt på Polen. Jeg mener at den samfunnsbevisste Prus med sin roman ønsket å gi en mest mulig naturtro beskrivelse av forholdene i samfunnet.

En samfunnsbevisst forfatter

Prus’ egentlige navn var Aleksander Głowacki. Han ble født inn i en adelsfamilie i 1845 i nærheten av Hrubieszów, en landsby ved grensen til Ukraina. Hans eldre bror Leon var patriot og aktivist i undergrunnsbevegelsen, og hadde stor innflytelse på ham. Dette var kanskje årsaken til at han selv deltok i Januaropprøret i 1864, hvor han ble såret og arrestert av russerne. Hva angår forfatterskapet, la Prus heretter stor vekt på beskrivelser av sine egne observasjoner av samfunnet. I tråd med den såkalte *positivistiske* ideologien sammenlignet han Warszawa med en dårlig fungerende organisme og mente at alle helhetens deler bør være likeverdige, friske og forenes i et mål til nytte for fellesskapet:

Wszystkie organa społeczeństwa winny posiadać proporcjonalną wielkość, tj. Nie być ani za duże, ani za małe – wszystkie powinny mieć na celu dobro całego organizmu i składających go jednostek.⁵

Alle organer i samfunnet bør ha riktige proporsjoner. De må verken være for store eller for små – Deres målsetting bør være til hele organismens og alle enkeltdelenes beste.

Dette kan forstås som at det er til samfunnets beste å samarbeide på tvers av etnisk tilhørighet, og derfor er den fleretniske dimensjonen et så viktig moment i min tolkning av *Lalka*.

Prus jobbet en periode som journalist, en virksomhet som etterhvert skulle vise seg å få stor betydning for hans utvikling som forfatter; han samlet systematisk kunnskaper om samfunnet og dets utfordringer. Prus' ideologi innebar her at en journalist aldri bør gi fasiten på hvordan samfunnet og dets befolkning bør oppføre seg eller hvilke valg de bør ta, men kun betrakte – og skildre – det som skjer. Dermed åpner også hans roman for forskjellige tolkninger av dens handling.

Fra 1882 overtar Prus ledelsen av tidsskriftet *Nowiny* (Nyheter). For første gang hadde han til disposisjon et av hovedstadens ukesmagasiner. Her kunne han redegjøre for sitt journalistiske ståsted, og dermed få innflytelse på samfunnet som han ønsket å endre. Som hovedredaktør var han tilhenger av filosofen Herbert Spencers samfunnsutviklingsteori.⁶ Med engelskmannens ideologi i bakhodet understreket han at det polske samfunnet var i begynnerfasen av sin utvikling. Dette gjorde Polen svakere enn andre samfunn i Europa.

Prus var selv tilhenger av positivismen. Hans litterære karriere utspant seg etter det nasjonale opprøret i 1863-64, og verkene han skrev er tydelig påvirket av de polske frigjøringskampenes utfall. Under Januaroppøret ble han såret og arrestert av den russiske overmakten. I sine første fortellinger unngikk Prus åpne, politiske temaer, men senere anlegger han en tyngre og dystre skrivemåte, med holdninger som blir mer og mer politisk orienterte. Ifølge ham selv vil personer med stolthet og for ambisiøse mål oppleve nederlag. Prus inntok derfor en temmelig kynisk holdning overfor ideologiske utopier, og beskrev i stedet kapitalismens ondskap med stor vekt på overbevisende detaljer.⁷ Etter min mening

⁵ Szweykowski, Z., *Twórczość Bolesława Prusa*, 1947, bind 1, s. 39

⁶ Herbert Spencer (1820-1903) engelsk ingeniør, filosof og politiker, grunnlegger av syntetisk filosofi, utført med støtte fra evolusjonslæren, som ble brukt for å forklare samfunnsfenomener og naturens orden og utvikling. (Marcinek, J., m.fl., *Encyklopedia od A do Z*, 2007, s. 817).

⁷ Davies, N., *Gods Playground: History of Poland*, 2001, s. 551

fremstår han som en slags ”aktiv patriot” som med sin litteratur ønsker å opplyse og gjøre noe nyttig for den fleretniske nasjonen. Hans mål var ikke å fordømme samfunnet i sin helhet, men snarere peke på de faktorer som var skyld i at utviklingen gikk så langsomt. Til tross for alle Prus’ treffende postulat og hans engasjement som redaktør av *Nowiny*, ser det ikke ut til at hans tro på det polske samfunnet har vært spesielt stor.

En viss resignasjon over det polske samfunnet kan også sies å prege handlingen i *Lalka*. Den unge Prus hadde i likhet med romanens hovedperson, Wokulski, vært mest interessert i vitenskapen, men så seg nødt til å velge handels- og forretningsvirksomhet som levevei. Ironi, sarkasme og gjennomgående desillusjon farver da også hans senere skrifter. Det kan se ut som forfatter-skribenten søker tilflukt i fiksjonslitteraturen:

Ja zaś chciałbym zostawić coś po sobie; ale już zaczynam orientować się w beletrystyce, więc zamiast krytyk wolę napisać kilka powieści z wielkich pytań naszej epoki.⁸

Jeg vil gjerne etterlate meg noe; men jeg har begynt å orientere meg i brevskrivning. Istedenfor anmeldelser vil jeg heller skrive romaner om vår epokes store spørsmål.

I dette tilfellet forstår jeg ”vår epokes store spørsmål” som Polens fleretniske utfordringer i det nye, industrialiserte samfunnet, slik dette fremstilles i *Lalka*.

Fra og med 1880-årene etablerer Prus seg som novelleforfatter av rang med blant annet *Katarynka* (Lirekassen), *Kamizelka* (Vesten), *Anielka i inne opowiadania* (Anielka og andre fortellinger), og *Szkice i obrazki* (Skisser og bilder). Fra samme periode kommer de kjente romanene *Placówka* (Forposten, 1880), *Emancypantki* (Frigjorte kvinner, 1894) og *Faraon* (Farao, 1897), som alle behandler samfunnsproblemer av både lokal og universell art. Prus’ hovedverk er likevel *Lalka* (1887-1889/90), som med rette ansees som et av høydepunktene innenfor polsk realisme.⁹ Da Prus skrev romanen hadde han langt på vei gitt opp positivismens postulat som hadde dominert polsk litteratur etter Januaropprøret. Majoriteten i samfunnet var fortsatt lite innstilt mot endringer. Det manglende engasjementet fra det polske samfunnet er svært viktig for min analyse av *Lalka*. Det er i den polske majoritetens sjåvinistiske holdninger at romanens fleretniske utfordringer ligger.

⁸ Szwejkowski, Z., *Twórczość Bolesława Prusa*, bind 1, 1947, s. 65

⁹ Eile, S., *Modernist trends in twentieth-century polish fiction*, 1996, s. 33

Tema, problemstilling og målsetting

Om *Lalka* kunne en ha skrevet om ikke flere bind, så flere verk – så mye materiale fins der, så mange personer, så mange tanker er presentert. En kunne ha tatt den fra hverandre og dele den opp i roman, samfunn, etikk, og under enhver omstendighet vil det finnes mange temaer. Og bare det tyder på en stor betydning.¹⁰

Den polske litteraturviteren Waleria Marrené-Morzkowskas utsagn bekrefter at Prus' roman er en svært kompleks og omfattende roman som man kan finne mye inspirasjon i. Den prisbelønnede polske samtidsforfatteren Olga Tokarczuk følger opp og påstår at "alt som er viktig i *Lalka* kunne godt ha skjedd nå".¹¹ Selv vil jeg hevde at romanen er høyst aktuell også i dag, kanskje spesielt med tanke på den jødiske problematikken. Min påstand styrkes med uttalelsen til viseformannen i Det polske lærerforbundet, Jadwiga Tomaszewska, som krever at *Lalka* fjernes fra undervisningen i polske skoler grunnet sin "antijødiske karakter". Hun frykter at polsk ungdom skal bli "smittet av" antisemittisme som de møter i deler av pensumlitteraturen, blant annet i *Lalka*. Til avisen *Dziennik Łódzki* (Łódz Dagblad) sier hun:

Jeg er ikke i tvil om at det er på høy tid å vise det problemet som tidligere har vært så tildekket. Antijødiske synspunkter i den polske litteraturen er et faktum. Skjellsord bryter seg inn i bevisstheten til elevene under dekke av å være et mesterverk. Og i ettertid er vi overrasket over at det vokser antijødiske slagord på murene.¹²

I likhet med de fleste Prus-tolkere, deriblant Tomaszewska, mener jeg at *Lalka* kan betegnes som en polsk samfunnsroman med spesielt fokus på "jødespørsmålet". Jeg mener at det jødiske har en sentral plass i romanen fordi *Lalka* kan sies å være et forsøk på å gjenspeile sin samtid. Jeg vil imidlertid se dette i sammenheng med en annen side av boken som meg bekjent er blitt viet liten eller ingen oppmerksomhet, nemlig dens *fleretniske dimensjon*. I Prus' fiksjonsunivers skildres gjennomgående en svært interessant samhandling mellom polakker og representanter for andre etniske grupperinger, fremfor alt russere, tyskere, franskmenn – og jøder. Når de polsk-jødiske relasjonene tillegges størst vekt i romanen,

¹⁰ Marrené-Morzkowska W. i Pieścikowski E., *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*, 1988, s. 95

¹¹ Tokarczuk, O., *Lalka i perła*, 2006, s. 6

¹² http://dziennik.pl/wydarzenia/article112084/Lalka_i_Chlopi_oskarzeni_o_antysemityzm.html (lest: 3/5-2009)

skyldes dette samfunnspolitiske såvel som historiske forhold som jeg skal forklare i oppgavens andre kapittel.

Etter min mening er ikke polskheten entydig fremstilt i *Lalka*, dette i motsetning til hvordan den fremstår i den foregående litterære epoken, romantikken. Tvert om, den polske identiteten utfordres av en vedvarende “realistisk” befatning med det fleretniske, slik at den vanskelig kan oppfattes som absolutt eller essensialistisk. Min tese er at polskheten i romanens fortelleunivers utfordres i dialogisk konfrontasjon med de andre ikke-polske etnisitetene, særlig den jødiske, noe romanens avslutning og protagonistens skjebne ser ut til å bekrefte.

Jeg bruker 2007-utgaven av *Lalka*, bearbeidet og kommentert av Anna Popławska. Sentralt i min analyse står hovedpersonen Wokulski. Med sine ekspansive kontaktnett og observasjoner gjort på tvers av ulike etniske miljøer, fremstår denne polakken som romanens akse som alle dens fortellere forholder seg til når de skal tolke seg selv og sin samtid.

I oppgavens første kapittel skal jeg redegjøre for den russiske teoretikeren Mikhail Bakhtins teorier om polyfoni og dialogisme. Den bakhtinske tilnærmingen hjelper meg å belyse romanens bruk av stemmemangfold og dialoger, samt skille mellom de differensierte ideologiske synspunktene blant befolkningen i Warszawa. Jeg ønsker på denne måten å vise hvordan de forskjellige ideologiske synspunktene virker sammen. Etter min mening gis ingen av romanpersonenes ideologier den dominerende funksjonen, men reflekterer tiden som romanen ble skrevet i, hvor kaos, idealistiske forskjeller og usikkerhet dominerte. Litteraturviteren Jakob Lothe hjelper meg å underbygge mine påstander. Itillegg benytter jeg meg av Prusforsker og professor Jakub Maliks nyere forskning på romanen og hans teorier om bruken av stemmemangfold.

Opgavens andre kapittel tar for seg de samfunnshistoriske forholdene romanen ble skrevet under. De sosiale forholdene gir oss en bedre forståelse av romanens handling og forklarer hvorfor fleretnisitet var en så stor utfordring i det nye industrialiserte, ”statsløse” polske samfunnet. Jeg skal ikke gå nærmere inn på selve delingene av Polen, men fokusere på hvordan disse påvirket samfunnet og livsforholdene i Warszawa innenfor tidsrammen for handlingen i Prus' roman.¹³ Min tilnærmingemetode er historisk-biografisk, med vekt på historikerne Brian Porter, Norman Davies, Andrzej Chwalba, Jerzy Buszko og deres studier av polsk samfunnshistorie. Vektlegging av så vel utenlandske som polske historikere gir meg et nyansert bilde av den historiske utviklingen i Polen: Jeg benytter meg også av den polsk-

¹³ For utfyllende lesing om delingene av Polen, se Davies, N., *Gods playground: History of Poland*, 2001

jødiske sosiologen Aleksander Hertz, historikerne Joanna Beata Michlic og Alina Cała og deres studier av polsk-jødiske relasjoner. Deres studier hjelper meg å belyse forholdene mellom den etnisk polske og den jødiske gruppen i tiden romanen ble skrevet. Jeg benytter meg også av den polske nobelprisvinneren Czesław Miłosz' litteraturvitenskapelige forskning på *Lalka*, samt professor i litteraturhistorie, Ewa Paczoskas nyere forskning på romanen. Siden begrepet fleretnisitet ikke er entydig fremstilt i romanen, vil jeg derfor redegjøre for min forståelse av (fler)etnisitet. Her støtter jeg meg til statsviter Øyvind Østeruds og sosialantropolog Thomas Hylland-Eriksens antropologiske arbeider. Deres teorier viser meg hvordan oppfatningen av begrepet etnisitet har endret seg gjennom historien.

I oppgavens tredje kapittel vil jeg med bakgrunn i analysen av etnisitet undersøke hvordan “det polske” sammenstilles med det russiske, det tyske og det jødiske. Jeg presenterer her de etniske gruppene som hovedpersonen omgir seg mest med. I kapittelets siste del analyserer jeg Wokulskis forretning som et fleretnisk møtested. Siden hovedpersonen er en rastløs person i stadig bevegelse, og forretningen på mange måter kan oppfattes som hans ”fengsel”, vil jeg argumentere for at Wokulski er en vandrende helt – en moderne helt konstant søkende etter egen identitet.

I oppgavens fjerde og siste kapittel diskuterer jeg hovedpersonens flukt fra Warszawa med fokus på hans reiser til Paris. Jeg mener at det er i utlandet hovedpersonen henter inspirasjon og ny skapekraft. For Wokulski står det urbane Paris i klar kontrast til Warszawa, som er preget av provinsielle fordommer og sjåvinisme. I utlandet ser hovedpersonen hvilket potensiale som ligger i hjemlandets befolkning.

Og til slutt: Kan romanen sies å gjenspeile antijødiske holdninger? Her trekker jeg veksler på professor Leonard Neuger og Ewa Paczoskas studier av de mislykkede assimileringforsøkene i *Lalka*, for på den måten å understreke kompleksiteten rundt det jødiske spørsmålet. For å få et mer nyansert bilde av romanen, trekker jeg fram en artikkel av forfatter Andrzej Krzemiński og hans tolkning av *Lalka*. Med støtte av Neuger, Paczoska og Malik, skal jeg argumentere negativt, at nei – *Lalka* er ikke av en antijødisk karakter.

Hva handler romanen om?

Lalka åpner med en scene fra et av Warszawas elegante vinhus, hvor tre herrer diskuterer Stanisław Wokulski og hans handelsvirksomhet under den tyrkisk-bulgarske krigen.¹⁴ På det primære handlingsplanet dreier da også *plotet* seg rundt denne energiske hovedpersonen. Etter å ha opparbeidet seg en formue på 250 tusen rubler, vender Wokulski tilbake til hovedstaden. Her konsentrerer han seg fremfor alt om å drive sin forretning, hvor han selger materialer, leker, sko og annet tilbehør. Han har en stor og forskjelligartet stab, herunder den gamle polakken Ignacy Rzecki og den mye yngre Henryk Szlangbaum, som er av jødisk herkomst. Forretningen blir snart en suksess med kunder fra alle byens sosiale lag og nasjonaliteter. Men entreprenøren Wokulski investerer også i kjærlighetslivet og setter alle krefter inn for å vinne sin drømmekvinne, en ubemidlet adelskvinne ved navn Izabela Łęcka. For å gjøre inntrykk på henne yter han økonomisk hjelp til hennes far, Tomasz Łęcki; takket være et lån fra sine jødiske venner, redder han Łęckis bygård som han kjøper på tvangsauksjon. Han donerer også penger til en veldedighetsorganisasjon som drives av Izabelas tante, og blir kjent med hennes fetter, den unge idealisten Julian Ochocki. Delvis inspirert av samtalene med sistnevnte hjelper Wokulski mennesker fra de lavere samfunnslag som er kommet skjevt ut, blant annet fattige proletarer og prostituerte. Når han imidlertid erfarer at Izabela ikke nærer noen oppriktige følelser for ham, bestemmer han seg for å følge rådet til sin forretningspartner og venn, russeren Suzin, om å dra til Paris. Her får han stor respekt for en vitenskapsmann ved navn Geist, men velger å avbryte sitt opphold i den franske hovedstaden for å gjøre et siste forsøk på å erobre sin hjertes kjære. Dette fører imidlertid ikke frem og Wokulski prøver å begå selvmord. Til slutt står hovedpersonen splittet mellom sin ubesvarte kjærlighet og ønsket om å bosette seg i Paris for å finansiere Geists oppfinnelser. Han forsvinner deretter fra Warszawa uten å etterlate seg noe spor.

Dagboken til den gamle ekspeditøren og Wokulskis trofaste venn – Ignacy Rzecki utgjør det sekundære handlingsplanet. Med hans nedtegnelser utvider Prus' tidsperspektivet, utdyper og nyanserer vurderingene av personene i romanen. Disse vurderingene og betraktningene er ofte overdrevne og preget av Rzeckis erfaringer, meninger, fobier og rariteter. Den er beriket med dype og iblant bitre filosofiske refleksjoner om menneskene, begivenhetene og verden rundt den gamle Rzecki. Her nedtegner ekspeditøren både samtidige og historiske begivenheter, samt egne tanker rundt den nye samfunnsutviklingen. Gjennom de

¹⁴ Krigen mellom Tyrkia og Bulgaria i årene 1877-1878.

innskutte dagboknedtegnelsene blir vi presentert for Wokulskis kontakter med Warszawas fleretniske befolkning.

De mest fremtredende skikkelsene er den jødiske pantelåneren Henryk Szlangbaum; hans assimilerte sønn Henryk, som er ekspeditør i Wokulskis forretning; den jødiske legen Michał Szuman og den russiske handelsmannen Suzin. Disse personene følger og dialogiserer med og om hovedpersonen gjennom hele romanen, jamfør de to handlingsplanene. Gjennom Dagboken får vi også kjennskap til Wokulskis fortid og hans kontakter med den tyske handelsstanden; vi får vite at han har vært gift med enken Małgorzata Mincel og arver forretningen etter henne. I Rzeckis nedtegnelser tar leseren dessuten del i den gamles opplevelser fra tidligere tider, hvor han blant annet har deltatt i diverse frihetskamper, også utenfor Polen. På den måten blir vi presentert for den politiske overbevisningen Rzecki vokste opp med, nemlig troen på Napoleon og hans etterkommeres heroiske innsats. I Dagboken tar Rzecki også tak i de problemene som Warszawas befolkning var opptatt av, og han noterer flittig de nye trendene i samfunnet.

Lalka som representant for realismen

Den litterære retningen som kalles ”realisme” i resten av Europa¹⁵, blir i Polen gjerne omtalt som *positivisme*. Den polske litteraturen i annen halvdel av 1800-tallet hadde stort sett som mål å lære mennesket om seg selv og samfunnet rundt seg. Etter Januaropprøret var idéen om kompromiss (*ugoda*) en av de dominerende tendenser i polsk politikk; den såkalte ”kompromisspolitikken” var nært beslektet med kulturelle og ideologiske bevegelser som ”organisk arbeid” (*praca organiczna*), ”edruelighet” (*trzeźwość*) og ”litterær realisme” (*realizm literacki*). Tilhengerne av kompromisspolitikken var skuffet over de ulike opprørene, som de mente var urealistiske og ikke ga resultater for det polske folket, og ønsket derfor å opprettholde et godt forhold til de russiske styresmaktene: Å være lojal kunne bidra til færre straffetiltak fra Russland og ga muligheten til å oppnå fordeler for det polske folk. Tsarveldet førte ikke en egen diskriminerende politikk spesielt rettet mot polske borgere, men ga mer støtte til de ikke-polske minoritetsgruppene på de okkuperte områdene.¹⁶

Tilhengerne av kompromisspolitikken hadde intet fast litterært program å forholde seg til. De forentes i å være motstandere av en konspirasjonspolitikk og forsøkte å ”modernisere”

¹⁵ Med realisme mener jeg her litteratur hvis mål er å fremstille eller representere en ytre virkelighet i verket, og som fokuserer på den sansbare, ”ytre” verden forfatteren inngår i. (...) Forfatterne av realistisk litteratur samler oppmerksomheten om hverdagslivet og samtiden, slik det leves og oppleves av personer fra ulike klasser. (Fra Lothe, J m.fl, *Litteraturvitenskapelig leksikon*, 1998, s. 208)

¹⁶Davies, N., *Gods Playground:History of Poland*, 2001, s. 601

og ”normalisere” den polske litteraturen. Skjønnlitteraturen syntes å være like viktig som den nasjonale politikken¹⁷ og skulle skrives etter opplysningstidens prinsipper om vitenskap som eneste måte å bli kjent med samfunnet på. Prus var en av hovedrepresentantene for kompromisspolitikken og uttrykte følgende i 1885:

Celem literatury jest podtrzymywać istnienie i rozwój ducha i jednostek i społeczeństw. Nauki ścisłe podtrzymują w ten sposób myśl, nauki społeczne myśl i wolę, a literatura piękna – myśl, uczucie i wolę naszą, tę ostatnią przynajmniej pośrednio.”¹⁸

Litteraturens mål er å vedlikeholde og videreutvikle sjelen til enkeltmenneskene, men også samfunnet i sin helhet. På den måten vedlikeholder vitenskapen tanken, samfunnslæren tar vare på tanken og viljen, mens skjønnlitteraturen vedlikeholder både vår tanke, følelse og vilje – den siste i alle fall indirekte.

Tilhengerne av kompromisspolitikken ønsket en mest mulig realistisk tilnærming i litteraturen, i motsetning til mystifiseringen og besettelsen rundt den polske saken som romantikken hadde fremmet.¹⁹ Realismen la vekt på mest mulig nøyaktige gjengivelser av historiske og samtidige hendelser. Den skulle bygge på forfatterens egne erfaringer og kjennskap til samfunnet han skrev om. Handlingen ble plassert i samtiden, men handlingsforløpet omfattet også et mye bredere tidsperspektiv. *Lalka* inneholder et stort antall episoder hvor den realistiske gjengivelsen står i sentrum og detaljene vektlegges, noe som gjør det vanskeligere å identifisere bokens ideologiske tyngdepunkt.

I sin oppbygning er *Lalka* konkret når det gjelder den historiske tiden og handlingsstedene. Personene er differensierte og har ”personlige” trekk, selv om det er tydelig hvilken samfunnsklasse de tilhører. Men hvorfor er enkelte etniske befolkningsgrupper – fremfor alt den russiske – ikke tydeligere beskrevet i romanen? Her må svaret være at Warszawa var underlagt Det russiske imperiet og at den imperiale sensur utgjorde en stor del av hverdagen til byens forfattere.

Tsarveldets sensur hadde også betydning for Prus’ skribentvirksomhet. *Lalka* måtte gjennom flere runder med sensur, fra utgaven ble trykket som føljetong i *Kurier Codzienny* og

¹⁷ Davies, N., *Gods Playground: History of Poland*, 2001, s. 551

¹⁸ Prus, B., i Miłosz, Cz., *Historia literatury polskiej*, 1999, s. 339

¹⁹ Davies, N., *Gods Playground: History of Poland*, 2001, s. 550

frem til den kom ut i endelig bokform. Interessant nok ser vi at enkelte deler som sensuren tillot da verket ble trykket i pressen, likevel ble strøket i bokutgaven. De sensurerte delene gjelder først og fremst direkte beskrivelser av romanpersonenes (for eksempel Rzeckis) deltakelse i November- og Januaropprøret, detaljer rundt Wokulskis fangeleiropphold i Sibir, samt hans og enkelte andre personers kontakter med russiske ”nihilister” (sosialister). Beskrivelser av Polens russiske befolkningsgruppe som sådan er i stor grad fraværende. Bort imot 30 kortere og lengre fragmenter ble fjernet fra romanen, og førte til at Prus måtte omskrive *Lalka*.²⁰

Videre ser vi at opprørsproblematikken ikke er direkte beskrevet i boken, men antydes kun gjennom Rzeckis dagboknotater. Selv om det generelt sett ikke ble skrevet om historiske temaer i den realistiske litteraturen, ble fordums begivenheter ofte brukt som kamouflasje i forhold til sensuren. Takket være Rzeckis dagbok, får leseren ikke bare innblikk i Januaropprøret, men også i Novemberopprøret i 1831, som kan leses som en indirekte hyllest til frihetsforkjemperne. Slik blir dagboknotatene et uttrykk for skjult lengsel etter nasjonal frihet. Men det narratologiske mangfoldet og bruken av flere handlingsplan førte til kritikk i forfatterens samtid.

Om resepsjonen

Da *Lalka* ble utgitt i 1890 fikk den en blandet mottakelse. Til tross for store uenigheter var alle anmeldere imidlertid enige om at fremstillingen av Warszawa og byens befolkning utgjorde et verdifullt dokument for samtiden. Prus ble beundret for den realistiske og levende måten han skrev på. Ifølge litteraturviteren Stanisław Eile ble romanen sett på som den polske ekvivalenten til Tolstojs *Anna Karenina*.²¹ I utgivelsesåret skrev Waleria Marrené-Morzowska i *Przegląd Tygodniowy* (Ukerevyen): ”Med tiden kommer *Lalka* helt sikkert til å få sin rettmessige plass i litteraturen. I dag nytter det ikke å spekulere om denne romanen en dag vil bli kalt for den beste romanen i vår epoke eller ikke.”²² Reaksjonene på Prus’ første verker og fortellinger (1874-1875) hadde vært positive og etablerte forfatteren som et originalt talent i den polskspråklige ”skrivende verden”. Kort sagt ble han mottatt som en talentfull og samfunnsengasjert realist. Mange understreket imidlertid hans ”kunstneriske handicap” når det gjaldt komposisjon. Ved siden av de positive omtalene av hans troverdige

²⁰ Etterordet i Prus, B., *Lalka*, 1949, s. 518

²¹ Eile, S., *Modernist trends in twentieth century polish fiction*, s. 34

²² Marrené-Morzowska W. i Pieścikowski E., Prus. *Z dziejów recepcji twórczości*, 1988, s. 95

beskrivelser og evne til å leve seg inn i de fiktive personene, ble han også stemplet som en dårlig forfatter, fremfor alt på grunn av den rotete komposisjonen av sine tekster. Den polske Nobelprisvinneren Henryk Sienkiewicz skrev følgende:

Han er mer glad i folket enn i kunnskapen. Menneskevennen er hevet over kunstneren. Konsekvensen er at verkene til denne realisten, som gjennom nøyaktig observasjon streber etter sannheten (spesielt om mennesker fra enkle kår), mangler orden, kunstnerisk balanse og arkitektoniske former.... Prus vil ikke skape noe virkelig frembragende inntil han lærer seg arkitektur. Om han ikke lærer seg dette, går vår litteratur glipp av mye.²³

Lignende kritikk ble framhevet også etter at *Lalka* ble publisert i 1890. Litteraturanmeldere fortsatte å fremheve Prus' komposisjonelle uorden. Józef Kotarbiński og Antoni Lange beskriver romanen som:

Et enormt spekter av episoder, scener, personer og livssyn utgjør hovedsjarmen i denne romanen, hvor den største feilen er mangel på kunstnerisk homogenitet og harmoni. [...] Det er synd at utformingen av helheten er så innviklet og uordentlig. Nesten alle verkets deler er imponerende, men de er feilaktig sammensatt.²⁴

Lalka er intet mesterverk. Dersom *Lalkas* objektivitet utgjør romanens artistiske trekk, utgjør verkets tilfeldighet dens anti-estetiske trekk. [...] Mens forfatteren skrev delene hver for seg, ble han her styrt av sin nokså kresne og tilfeldige inspirasjon.²⁵

Prus' samtidige vurderte altså romanen ut fra etablerte konvensjoner når det gjaldt komposisjon. De vurderte den etter ordnede skjemaer og geometriske, entydige hendelser, hvor det ene følger som en logisk konsekvens av det andre og hvor kronologien strukturerer verket som helhet. Forfatteren ble også anklaget for ikke å uttrykke sin klare mening om verden slik den fremstilles i *Lalka*. Harvard-professoren Stanisław Barańczak skriver:

²³ Sienkiewicz, H. i Pieścikowski E., *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*, 1988, s. 14

²⁴ Kotarbiński, J. i Pieścikowski E., *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*, 1988, s. 19

²⁵ Lange, A. i Pieścikowski E., *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*, 1988, s. 19

[*The Doll*] had the double disadvantage of being too extraordinary for its critics and too ordinary for its readers. In the eyes of the former, it stayed too much off the beaten path of the genre. "Chaotic composition" was the most frequently reiterated charge, which particularly infuriated Prus, who thought it his most meticulously planned work of fiction to date.²⁶

Kaotisk komposisjon var den vanligste anklagen, men etter min mening hadde forfatteren motsatt hensikt med sin roman. Mange lesere har forsøkt å finne en rød tråd, og forslagene til tema har blant annet vært: det polske samfunnsliv i en brytningsperiode; krystalliseringen av det nye handels- og industrisamfunnet, med hovedvekt på borgerskapet; forholdet mellom romantikere og positivist; generasjonen mellom romantikken og positivisme; og datidens samfunn i forhold til mottoet "organisk arbeid". Prus' samtidige innså altså at *Lalka* var viktig, men klarte ikke å overskue alle kvalitetene i den. Eile hevder at flere kritikere, både eldre og nyere, brukte feil tilnæringsmetode for å forstå romanen, siden de ofte blandet de tradisjonelle med de nyere narrative metodene.²⁷

Den polske litteraturviteren Edward Pieścikowski understreker en manglende interesse rundt arven etter Prus blant kritikerne i mellomkrigstiden, etter at det selvstendige Polen var gjenoppstått. Det dukket kun opp diverse artikler i forbindelse med jubiléer rundt Prus' fødsel eller død.²⁸ I 1932 erklærte forfatteren Zofia Nałkowska *Lalka* som den store polske kjærlighetsromanen, og forsvarte Izabela som hun mente var en langt mer kompleks person enn det som fremgår av Prus' egne overfladiske beskrivelser. Samtidig fikk romanen igjen kritikk for sin kaotiske, "umoderne" form og feilslåtte ideologi.²⁹ Under kommunismen ble forordet til teaterkritikeren Jan Kott inkludert i nyttingen av *Lalka*. Den polske teater- og litteraturviteren var begeistret for Prus' ærlighet og utropte *Lalka* til den store romanen om kapitalismens utvikling i Polen.³⁰ En av Polens mest markante litteraturkritikere, Henryk Markiewicz, skriver følgende:

Den nyoppståtte sosialistiske nasjonen – den rettmessige arvtakeren til den enorme nasjonalkulturen – tar med stolthet og takknemmelighet i sin besittelse verket til Bolesław Prus – hvor den finner varige og levende verdier også den dag idag:

²⁶ Barańczak, S., *Introduction; The Doll*, 1996, s. 8

²⁷ Eile, S., *Modernist trends In twentieth century polish fiction*, 1997, s. 35

Jeg kommer tilbake til de narrative metodene i kapittel 1.

²⁸ Pieścikowski, E., *Przedmowa do Lalki i Prus. Z dziejów recepcji i twórczości*, 1988, s. 30

²⁹ Nałkowska, Z., *Przedmowa do Lalki i Pieścikowski, E., Prus. Z dziejów recepcji i twórczości*, 1988, s. 28

³⁰ Kott, J., *Przedmowa do Lalki i Pieścikowski, E., Prus. Z dziejów recepcji i twórczości*, 1988, s. 31

rettferdighet mot fortiden, tro på menneskets skapende kraft, en humanistisk protest mot skade på folket.³¹

Markiewicz gir med dette uttrykk for en hel nasjons begeistring for romanens ikke bare “naturtro” gjengivelse av samfunnet, men også for dens universelle verdier.

Nyere kritikk av verket

Med tiden endret oppfatningen av romanen seg ytterligere, og Prus høstet enda mer positiv kritikk av verket. Barańczak anser *Lalka* for en av de mest verdsatte og mest leste klassikerne i polsk litteratur: “If there is any novelist who has succeeded in unfolding a broad and richly detailed panorama of nineteenth-century Polish life while also bringing this picture alive with genuine human drama, it is Bolesław Prus in his *Lalka*, *The Doll*.”³² En annen polsk Nobelprisvinner, Czesław Miłosz påpeker at *Lalka* med rette anses som den beste romanen i den polske litterære kanon.³³ Ifølge litteraturviteren Jakub Malik fins det i dag en egen forskning rundt romanen, en *Lalkologi*. I dagens samfunn har det oppstått en økt interesse for nyvinningene i modernismens spede begynnelse og *Lalka* høster derfor stadig større popularitet. På bakgrunn av denne interessen gjøres nye oppdagelser, nye tolkninger og nye forsøk på å lese dette mesterverket.³⁴

Lalkas komplekse verden gir dermed stadig grobunn for ny forskning. Både alminnelige lesere og litteraturspesialister har gjenoppdaget romanens mange kvaliteter, herunder blandingen av rikholdige realistiske skildringer og det enkle, funksjonelle språket som appellerer til alle typer lesere. Miłosz hevder videre at det ikke finns mange tilfeller i verdenslitteraturen hvor hovedpersonen blir så levende og virkelig i lesernes øyne – som er tilfellet med Wokulski. Som en bekreftelse på dette, ga Prus’ beundrere sin hyllest til romanen ved å skrive følgende på en av bygårdene i mellomkrigstidens Warszawa: “I dette huset levde Stanisław Wokulski i årene 1878-1879, en person brakt til live av Bolesław Prus i romanen *Lalka*. Deltaker i opprøret av 1863, tidligere landsforvist, handelsmann og borger av Warszawa. Filantrop og vitenskapsmann født i 1832.”³⁵

Lalka har forsynt både litteraturvitere og historikere med inspirasjon. Et godt eksempel på dette er essayet *Lalka i perła* (Dukken og perlen) skrevet av den prisbelønnede polske samtidsforfatteren Olga Tokarczuk. Hun reflekterer over hva det er med romanen som

³¹ Markiewicz, H., *Przedmowa do Lalki*, i Pieśnikowski, E., *Prus. Z dziejów recepcji i twórczości*, 1988, s. 33

³² Barańczak, S., *Introduction; The Doll*, 1996

³³ Miłosz, Cz., *Historia literatury polskiej*, 1999, s. 341

³⁴ Malik J.A., “*Lalka*” *historie z różnych światów*, 2005, s. 7

³⁵ Miłosz, Cz., *Historia Literatury Polskiej*, 1999, s. 341

fascinerer og inspirerer så mange: “Tiden har ikke gjort noe med *Lalka*. Romanen fungerer takket være sin magiske dobbelthet, som bare ekte mesterverk har.”³⁶ Altså kan Prus’ roman leses på tvers av litterære epoker, men er fortsatt av stor verdi og har en aktuell tematikk den dag idag. Det er derfor heller ingen overraskelse at den er pensum i videregående skoler i Polen og at forfatteren stadig omtales som en av de fremste representantene for 1800-tallets polske litteratur.

Med bakgrunn i ovennevnte uttalelser, ser vi at Prus’ roman forstås på en annen måte i dag – med vektlegging av andre aspekter – enn i forfatterens samtid. Jeg mener at leseren har fått en bedre forståelse av romanen ettersom synet på virkeligheten og historien har endret seg. Kaoset i narratologi og handling som tidligere kritikere vurderte negativt, gir oss grunnlag for en bedre innsikt i hvor komplekst livet må ha utartet seg på tiden romanen ble skrevet, noe som blant annet skyldtes den nye samfunnstrukturen.

³⁶ Tokarczuk, O., *Lalka i perła*, 2006, s. 6

Kapittel 1: Stemmefangfold og fortellerstrukturer

We mniej jest dwu ludzi – mówił – jeden zupełnie rozsądny, drugi wariat. Który zaś zwycięży? (Prus 2007:209)

(Det er to mennesker i meg – sa han – det ene helt fornuftig, det andre sinnsykt. Hvilket av dem vil så seire?)

Lalkas komposisjon fortjener oppmerksomhet: den består av flere fortellerperspektiver og handlingsplan. Siden romanen både benytter seg av førstepersons- og tredjepersonsfortellere gir den inntrykk av å inneholde to fortellinger som sammen bygger opp og utvider handlingen. Wokulskis opplevelser slik de blir beskrevet av tredjepersonsfortelleren utgjør det primære handlingsplanet, mens Rzeckis subjektive nedtegnelser i Dagboken representerer det sekundære handlingsplanet. På begge plan blir vi presentert for forskjellige personer og vi ser hvordan de får rolle som førstepersonsfortellere. Min lesning av romanen tar utgangspunkt i at forfatteren bruker flere av personene i romanen som *narrative instrumenter* til å presentere og utvikle teksten.³⁷ Jeg vil her benytte meg av Mikhail Bakhtins teorier om det dialogiske: gjennom dialogen fremmer de forskjellige romanpersonene sine ideologier, og det er dette som fører handlingen fremover. Derfor er alle fortellerne i *Lalka* en integrert del av teksten og hjelper forfatteren å konstituere og kommunisere den.

Bakhtins dialogisme- og polyfonibegrep

Den russiske litteraturhistorikeren og teoretikeren er kjent for blant annet å analysere dialogbruken i Dostojevskij's romaner. I disse romanene er stemmene autonome bærere av sin egen individuelle verdensanskuelse og sin egen ideologi.³⁸

Bakhtin bruker russiske romaner som utgangspunkt for sine teorier, men vi kan anvende hans teori og trekke paralleller til polske 1800-talls romaner som *Lalka*. Her må det sies at Prus var en stor beundrer av Dostojevskij, noe uvanlig i samtidens Warszawa med tanke på at byen befant seg under russisk okkupasjon og Dostojevskij var av russisk opprinnelse.³⁹ I likhet med flere av russerens romaner, som av mange ble bedømt negativt utifra en monologisk romanform⁴⁰, ble også Prus' roman karakterisert som kaotisk og formløs.⁴¹

³⁷ Lothe, J., *Fiksjon og film: narrativ teori og analyse*, 2003, s. 35

³⁸ Bakhtin, M., *Latter og dialog utvalgte skrifter*, 2003, s. 8

³⁹ Eile, S., *Modernist trends in twentieth-century polish fiction*, 1996, s. 37

⁴⁰ Romanform som er dominert av forfatterens overordnede stemme (Børtnes, J., *Polyfoni og karneval*, 1993, s. 165)

Bakhtin opererer med begrepet *polyfoni* når han omtaler bruk av dialoger. Uttrykket er lånt fra musikkteorien og betegner de forskjellige stemmene i en komposisjon. Stemmene opptrer med egne særskilte betydninger: noen ganger er de overordnede (førende), for så å opptre som ledsagende. Motsetningen til polyfone komposisjoner er homofoniske komposisjoner, der kun en overordnet stemme har føringen og de andre stemmene er ledsagende.⁴²

Jeg mener at polyfoni er formen Prus bruker for å uttrykke det fleretniske. I likhet med Dostojevskjis romaner er *Lalka* polyfon, noe som innebærer at forfatteren inntar et dialogisk standpunkt i forhold til sine egne romanhelter og deres ideologier.⁴³ Altså fremstilles romanpersonene i konstant relasjon til hverandre, og representerer ikke *én* ideologi som den eneste "sannheten". Selvbevisstheten hos protagonistene kan derfor sies å være betinget av henvendelsen. "Utenfor denne levende tilstanden av å være henvendt til seg selv og til andre eksisterer den ikke."⁴⁴ Subjektet eksisterer dermed kun ved å være henvendt til andre eller til seg selv.

La oss se nærmere på dialogføringen i romanen, hvor Wokulski – som både forteller og person – samtaler med andre, men samtidig med seg selv. Monologene belyser det indre kaoset hovedpersonen sliter med. De gir oss innsyn i hans indre splittelse og tilbøyeligheter mot de to ideologiene han er splittet mellom. Disse monologene utgjør en viktig del av romanen, blant annet fordi de alltid er formet som en kommentar slik monologen til Wokulski viser:

Mam czas. Poznam się z nią bliżej, a jeżeli mnie pokocha, będę szczęśliwy i mogę być spokojny. Jeżeli nie – wrócę do Geista. (Prus 2007:428)

Jeg har tid. Jeg skal bli bedre kjent med henne, og om hun vil elske meg, blir jeg lykkelig og får fred. Hvis ikke – drar jeg tilbake til Geist.

I monologen kommer hovedpersonens indre splittelse tydelig fram. Han er dratt mellom den *romantiske* drømmen om å bli elsket av Izabela og den *positivistiske* drømmen om å utbedre

⁴¹ Børtnes, J., *Polyfoni og karneval*, 1993, s. 165

⁴² Børtnes, J., *Polyfoni og karneval*, 1993, s. 165

⁴³ Bakhtin, M., *Latter og dialog utvalgte skrifter*, 2003 s. 13

⁴⁴ Bakhtin, M., *Latter og dialog utvalgte skrifter*, 2003 s. 209

oppfinnelsen til Geist. Monologen kan sies å være en ”personifisering” av det ideologiske kaoset som råder hos Wokulski og viser dilemmaet som hovedpersonen ofte befinner seg i.

De indre monologene og de mange dialogene utgjør et sentrum for Prus’ roman. Her vil jeg komme tilbake til Bakhtin som hevder at dialogen ikke bare er et middel, men et mål i seg selv. Dialogen kan derfor sies å utgjøre selve handlingen.⁴⁵ Dermed representerer ikke dialogen kun et kunstnerisk grep fra Prus’ side, men er en viktig del av selve handlingen, hvor dialogene, monologene og de forskjellige personene utvikler plotet videre. I *Lalka* blir dette spesielt synlig gjennom interaksjonen mellom ulike representanter for befolkningen, hvor de fremmer ulike ideologiske synspunkter. Ifølge Bakhtin er det å eksistere avhengig av dialogisk samkvem, og i romaner av Dostojevskjis type tilbakeføres alt til dialogen og den dialogiske motsetningen.⁴⁶ ”Alt er middel, målet er dialogen. En stemme verken avslutter eller løser noen ting. To stemmer er et minimum for livet og væren.”⁴⁷

Dialogene i *Lalka* har også en ideologisk betydning ved at menneskene ’dialogiserer’ i det fleretniske Warszawa på 1870-tallet. Det er gjennom personenes dialoger vi blir kjent med Warszawasamfunnet og de problemene befolkningen var opptatt av. Ingen av heltene, bortsett fra Wokulski, har en dominerende funksjon, og den allvitende fortelleren lar de fleste personene få uttrykke sine følelser. La oss se nærmere på denne samtalen mellom Rzecki og Henryk Szlangbaum:

– Nie... Tak chciałem zobaczyć jak panu tu idzie – odpowiedział pan Ignacy rumieniąc się, o ile to było możliwe w jego wieku.

”Czyżby i on mnie posądzal i śledził?... – błysnęło w głowie Szlangbaumowi i gniew go ogarnął. – Tak, ma ojciec racje... Dziś wszyscy huzia! na Żydów. Niedługo już trzeba będzie zapuścić pejsy i włożyć jarmułkę...”

”On coś wie!” – pomyślał Rzecki i rzekł głośno:

– Podobno... podobno szanowny ojciec pański kupuje jutro kamienice... kamienice pana Łęckiego?

– Nic o tym nie wiem – odpowiedział Szlangbaum spuszczać oczy. W duchu zaś dodał:

“Mój stary kupuje dom dla Wokulskiego, a oni myślą i pewnie mówią: ot, patrzajcie, znowu Żyd, lichwiarz, zrujnował jednego katolika i pana z panów...”

⁴⁵ Bakhtin, M., *Latter og dialog utvalgte skrifter*, 2003, s. 210

⁴⁶ Bakhtin, M., *Latter og dialog utvalgte skrifter*, 2003, s. 210

⁴⁷ Bakhtin, M., *Latter og dialog utvalgte skrifter*, 2003, s. 211

“Coś wie, tylko gadać nie chce – myślał Rzecki. – Zawsze Żyd... (Prus 2007: 246)

- Nei... Jeg ville bare se hvordan du har det – svarte en rødmende herr Ignacy, i den grad man kan rødme i hans alder.

”Dømmer og forfølger også han meg?... – skjøt det inn i hodet på Szlangbaum, og sinne overveldet ham. – Ja, far har rett... I dag har alle noe å utsi på jødene. Snart må man spare til korketrekker og ta på kipa'en...”

”Han vet noe!” – tenkte Rzecki og sa høyt:

- Jeg hører... hører at deres ærefulle far skal kjøpe en bygård i morgen... bygården til herr Łęcki?

- Det vet jeg ingenting om – svarte Szlangbaum og så ned. I sitt stille sinn tilføyde han imidlertid:

”Min far kjøper et hus til Wokulski, mens de sier og tenker sikkert: åh, se, en jøde igjen. En utlåner som har ruinert nok en katolikk og en herre over alle herrer...”

”Han vet noe, men vil ikke ut med det – tenkte Rzecki – En gang jøde, alltid jøde...”

Mistenksomheten mellom den gamle ”etniske” polakken og den unge polakken av jødisk herkomst fører til misforståelser som i utgangspunktet kunne vært unngått. Begge parter tolker den andres utsagn som lite gunstige for dem selv. Henryk Szlangbaum innser i løpet av samtalen med ekspeditøren at han må finne tilbake til sin egne etniske gruppering, for å finne støtte der. Rzecki er i sin tur interessert i å fiske etter opplysninger. Slik farger stemningen i samfunnet og holdningene den enkelte måten dialogen blir oppfattet både av ham selv og hans samtalepartner. Bakhtin forklarer at dialogen består av *motsetningsforholdet* mellom to mennesker, altså mellom ”meg” og ”den andre”. Ifølge teoretikeren deles verden mellom to akser, hvor den ene er ”jeg” og den andre er ”de andre”. Hvert eneste menneske eksisterer først og fremst i egenskap av ”den andre”.⁴⁸ Slik man definerer sin egen person utifra den dikotomiske inndelingen i ”meg” og ”den andre”, slik blir også dialogen definert utifra disse kriteriene. Derfor har ofte to samtalende motstridende meninger om et bestemt tema. I *Lalkas* sammenheng sees dette momentet både gjennom befolkningens meninger om den jødiske minoriteten, men også gjennom deres meninger om hovedpersonen. For både jødene og Wokulski opplever å bli ekskludert fra det polske samfunnet.

⁴⁸ Bakhtin, M., *Latter og dialog utvalgte skrifter*, 2003, s. 211

Som nevnt har også den indre dialogen en viktig funksjon i Prus' roman. I følge Bakhtin kan den indre dialogen (mikrodialogen) og prinsippene for dens konstruksjon tjene som den base forfatteren fra starten legger for andre, reelle stemmer.⁴⁹ Et eksempel fra *Lalka* som kan illustrere dette forholdet, er Rzeckis refleksjoner om døden og hvordan hans liv har vært basert på en illusjon om at Napoleon igjen skal sikre fred i verden og at Wokulski skal foreta seg noe drastisk:

Słoty głupcze, nazywający się Ignacym Rzeckim! Ty wyobrażasz sobie, że Napoleonidzi wrócą na tron, że Wokulski zrobi coś nadzwyczajnego, bo jest zdolny, i będzie szczęśliwym, bo jest uczciwy? ... Ty myślisz, osła głowo, że chociaż hultajom zrazu dzieje się dobrze, a ludziom pocziwym źle, to jednakże w końcu źli zostaną pohańbieni, a dobrzy sławą okryci? ... Tak sobie imaginujesz? Więc głupio sobie imaginujesz! ... Na świecie nie ma żadnego porządku, żadnej sprawiedliwości, tylko walka. O ile w tej walce zwyciężają dobrzy, jest dobrze, o ile źli, jest źle; ale ażeby istniała jakaś potęga protegująca tylko dobrych, tego sobie wcale nie wyobrażaj... Ludzie są jak liście, którymi wiatr ciska; gdy rzuci je na trawnik, leżą na trawniku, a gdy rzuci w błoto – leżą w błocie... (Prus 2007:470)

Ignacy Rzecki, din gamle tåpe! Du innbiller deg at Napoleons etterfølgere kommer tilbake på tronen og at Wokulski vil foreta seg noe ekstraordinært, fordi han er flink, og at han vil være lykkelig, fordi han er ærlig? ... Ditt eselhode, du innbiller deg at selv om det går godt med svindlere og dårlig med de rettskafne, så vil likevel de onde til sist bli straffet og de gode bli belønnet? ... Er det det du innbiller deg? ... Da innbiller du deg dumme ting!... I verden finnes det ingen orden, ingen rettferdighet, bare kamp. Om det gode vinner denne kampen, er det bra, om det onde vinner, er det dårlig; men at det finnes en kraft som bare beskytter det gode må du ikke innbille deg... Mennesker er som blader vinden fører med seg; hvis vinden slenger dem på gressplen, blir de liggende på gressplen, hvis den slenger dem i gjørma – blir de liggende i gjørma...

Gjennom denne monologen lærer vi at dagbokforfatteren har levd på storslåtte idealer, men omsider har begynt å forstå det som driver Warszawa. Rzecki innser at hans idealisme ikke

⁴⁹ Bakhtin, M., *Latter og dialog utvalgte skrifter*, 2003, s. 214

har forankringspunkt i virkeligheten og er bitter på seg selv for at han har prøvd å leve ut en utopi. Sitatet gjenspeiler skuffelsen over at det ikke fins rettferdighet i samfunnet og at de som har utrettet noe positivt for dens utvikling (som Wokulski) må gi etter for flertallet som bare lever for egen eksistens og som gjennom svindel klarer seg bedre enn ham selv. At rettferdighet og gode handlinger belønnes, er bare en myte.

Samlet sett utgjør de mange dialogene, både de indre og de ytre, en teknikk for å føre romanens tema videre: ”Gjenstand for forfatterens bestrebelser er nettopp selve føringen av temaet gjennom flere forskjellige stemmer der hver og en lyder på sitt eget vis, og den prinsipielle, så å si evig tilstedeværende flerstemmetheten og stemmenes ulikhet temaet er preget av” sier Bakhtin.⁵⁰ Temaet for romanen blir presentert gjennom bruken av flerstemmighet og dialoger, og åpner dermed for flere tolkninger. Det mangfoldige persongalleriet styrker dynamikken i romanen og er nøkkelen til interpretasjonen av verket.⁵¹

Flerstemmigheten, dvs. polyfonien, som ivaretas på de ulike fortellernivåene er kanskje noe av det som leseren legger mest merke til i *Lalka*. Når Prus inkluderer så mange etnisk forskjellige fortellere, som for eksempel Szuman, Rzecki, Suzin, Wokulski og Szlangbaum, bidrar det til at romanens fortellermønstre blir veldig varierte. Innføringen av de subjektive, indre monologene til både Wokulski og Rzecki, som ofte viser seg motstridende med den allvitende fortellerens beskrivelse av personene, viser oss at personene har flere nyanser.

I sin bok *Fiksjon og film: Narrativ teori og analyse* behandler litteraturviter Jakob Lothe temaet fortellerstemmer. Han skiller mellom to hovedtyper fortellere: tredje- og førstepersonsfortellere.⁵²

Førstepersonsfortelleren er en som har en aktiv rolle i plot og handlingsstruktur. Han er personifisert og formidler en eller flere livshistorier. Tredjepersonsfortelleren derimot befinner seg utenfor teksten og har dermed en mer entydig funksjon som forfatterens narrative instrument i romanen.⁵³ I følge Lothe fins det mange forskjellige varianter tredjepersonsfortellere. En av dem er den allvitende fortelleren, som har full oversikt over alle personer og handlinger i romanen. Han fremstår ofte som pålitelig, men deltar ikke selv i handlingen.⁵⁴ Det er denne typen forteller jeg legger til grunn i min analyse av tredjepersonsfortelleren i *Lalka*.

⁵⁰ Bakhtin, M., *Latter og dialog utvalgte skrifter*, 2003, s. 233

⁵¹ Malik J.A., ”*Lalka*” *Historie z różnych światów*”, 2005, s. 17

⁵² Lothe, J., *Fiksjon og film: Narrativ teori og analyse*, 2003 s. 35

⁵³ Lothe, J., *Fiksjon og film: Narrativ teori og analyse*, 2003, s. 35

⁵⁴ Lothe, J., *Fiksjon og film: Narrativ teori og analyse*, 2003, s. 36

I *Lalka* er den allvitende fortelleren svært nøye med beskrivelsene av Warszawa, byens historie og utseende. Han har imidlertid en begrenset funksjon sammenlignet med andre romaner fra epoken. Fortelleren gir ofte ordet til andre av romanens personer, slik at det er fra førstepersonsfortellere vi får informasjon om de ulike heltene, deres meninger og synspunkter. Romanens ideologiske innhold er altså plassert hos personene og deres handlinger, ikke eksplisitt hos den allvitende fortelleren. Malik hevder at det samfunnsmessige kaoset i *Lalka* blir fremstilt gjennom romanpersonene.⁵⁵ De former dermed vår oppfatning av verden som fremstilles. Litteraturviteren Józef Bachórz underbygger dette synet i essayet "Nieco o tytułowaniu postaci i o zwrotach adresatywnych w *Lalce* Bolesława Prusa" ("Litt om personenes henvendelsesmåter i *Lalka* av Bolesław Prus"). Han mener at Prus utviklet en egen metode å presentere de forskjellige romanpersonene. Metoden viser romanpersonene i forskjellige livsfaser og fra forskjellige synsvinkler. I fremstillingen av personlighetene i *Lalka* er det merkbart at – foruten egne intensjoner, handlinger og meninger – er det viktig hvilket inntrykk de forskjellige romanpersonene har om hverandre.⁵⁶ Gjennom en form for dialogisk samkvem blir vi presentert for de andre personlighetene i romanen, og gjennom de samtalende danner vi oss inntrykk av personen som omtales.

Det narrative perspektivet beskriver Lothe som fortellerens orienteringspunkt eller "fokalisering".⁵⁷ Det narrative perspektivet handler ikke bare om fortellerens visuelle persepsjon av det som skjer i teksten og personene i den, men også om hvordan fortelleren presenterer, opplever, vurderer og tolker romanpersonene. Det narrative perspektivet kan, ifølge Lothe, være enten *utvendig* eller *innvendig* i forhold til tekstens handling. Med et utvendig perspektiv deltar ikke fortelleren i hendelsene han presenterer; i Dagboken har vi mange eksempler på dette, særlig når det gjelder Rzeckis refleksjoner rundt Wokulski. Dagbokforfatteren forteller stadig om Wokulskis handlinger uten at han deltar i dem personlig:

Stach wyjechał do Moskwy, zdaje mi się po to, ażeby uregulować stosunki z Suzinem. Ma u niego z pół miliona rubli (kto mógł przypuścić coś podobnego przed dwoma laty!), ale co zrobi z taką masą pieniędzy, ani się domyślam. (Prus 2007:606)

Stach har reist til Moskva, jeg tror det er for å ordne opp i sitt forhold til Suzin.

⁵⁵ Malik, J.A, "*Lalka*", *Historie z różnych światów*, 2005. s. 16

⁵⁶ Bachórz, J. "Nieco o tytułowaniu postaci i o zwrotach adresatywnych w *Lalce* Bolesława Prusa" i Red. Malik J.A og Paczoska E., *Prus i inni*, 2003, s. 10

⁵⁷ Lothe, J., *Fiksjon og film: Narrativ teori og analyse*, 2003, s. 70

Han har en halv million rubler innestående hos ham (hvem hadde trodd noe slikt for to år siden!), men hva han vil gjøre med en slik pengemengde, kan jeg ikke forestille meg.

Rzecki beskriver her Wokulskis relasjoner med Suzin. Ifølge dagbokforfatteren har Wokulski en stor sum penger innestående hos russeren. Rzecki impliserer at ingen hadde trodd lignende for to år siden. Dette utsagnet relaterer kanskje til Wokulskis deltakelse i kamper mot russerne under Januaropprøret? Igjen oppleves stemningsskift hos hovedpersonen: *romantikeren* Wokulski kjempet *mot* russerne under opprøret, mens *positivsten* Wokulski samarbeider *med* russerne og bidrar på den måten til egen økonomisk progresjon.

I Dagboken tar vi dessuten del i det jødiske spørsmålet blant den etnisk polske befolkningen. Store deler om den tiltagende antijødiske stemningen er beskrevet fra et utvendig perspektiv hvor Rzecki bare gjengir det som andre sier. Fortellingene om eget liv er derimot eksempel på *innvendig* narrativ perspektiv. Dette gjelder fremfor alt i historiene om Rzeckis barndom, hans jobb i forretningen eller hans deltakelse i frihetskampene i Ungarn:

Wspólna podróż trwała niespodziewanie długo, bo aż do października 1849 roku, pamiętasz Katz, niezapomniany przyjacielu? Pamiętasz te długie marsze na spiekocie, kiedy nieraz piliśmy wodę z kałuży... (Prus 2007:110).

Deres reise varte påfallende lenge, nemlig helt til oktober 1849. Husker du det Katz, uforglemmelige venn? Husker du de lange marsjene i solsteiken, hvor vi innimellom måtte drikke vann fra en vanndam...

Her minnes Rzecki sin egen og sin tyske venns deltakelse i den ungarske kampanjen.

I Dagboken blandes stadig det innvendige og det utvendige perspektivet og noen ganger er det vanskelig å skille mellom dem. Men det er alltid Rzecki som gjengir samtalene. Dagboken utgjør hans personlige ”univers”. Her gir den gamle ekspeditøren sine tolkninger av først og fremst Wokulski. Wokulski blir også vurdert og tolket av flere personer i romanen for eksempel Izabela og hennes far. Ikke minst reflekterer Wokulski mye rundt sin egen person.

Dette viser at Prus valgte en mangefasettert narratologi. Med sine mange fortellerperspektiver virker det som om han vil bevare det realistiske preget i *Lalka* og understreke befolkningens uensartede holdninger og ideologier. Dette gir i sin tur romanen

dybde og troverdighet, samtidig som vi får et inntrykk av det ideologiske kaoset som preget samfunnet.

Den allvitende fortelleren overlater svært ofte ordet til noen av de andre personene i romanen, fremfor alt til de sentrale personene Wokulski og Rzecki. Dette gjør at de opptrer som førstepersonsfortellere. Slik tilbys leseren et bredt spekter av personligheter og idealer i *Lalka*. Alle "får lov" til å uttrykke sin mening. Hver enkelt av personene har sin subjektive rett, noe som gjør at leseren stilles overfor et mangfold av ideologier. Det kan virke som om Prus ikke vil gi klare råd eller dømme noen. Forfatteren Jan Data hevder:

Samtalene i romanen er bygd opp slik at ingen av samtalepartnerne har en absolutt begrunnelse for sine meninger. Det bør understrekes at i Prus' dialoger har også personer med en lavere samfunnsposisjon eller ingen utdanning sin rett. Ingen av samtalepartnerne har en dominerende funksjon.⁵⁸

Data har rett når han sier at Prus' roman er bygd opp av dialoger hvor ingen av de samtalende fullt kan begrunne sine påstander, at påstandene kun blir presentert gjennom samtaler, ikke videre behandlet av forfatteren. Jeg vil videre argumentere for at den allvitende fortelleren ikke er så fremtredende i *Lalka* fordi de forskjellige personene i romanen overtar hans funksjon. Eile påpeker imidlertid at i deler av romanen kommer den allvitende fortelleren helt tydelig til uttrykk. Disse delene gjelder først og fremst Wokulskis splittede sinn og hans kaotiske følelser når det kommer til Izabela. Her bryter den allvitende fortelleren inn og lar oss forstå at hovedpersonens besettelse skyldes manglende dømmekraft og grenser til galskap.⁵⁹ Fortelleren beskriver for eksempel Wokulskis nederlag i forhold til Izabela og hans forsøk på å begå selvmord for hennes skyld:

Pociąg z wolna zbliżał się. Wokulski nie zdając sobie sprawy z tego co robi, upadł na szyny. Drzał, zęby mu szczykały, schwycił się oburącz podkładów, miał usta pełne piasku... Na drogę padł blask latarń. Szyny zaczęły cicho dzwienceć pod toczącą się lokomotywą... (Prus 2007:543)

⁵⁸ Data J., *Rozmowy Wokulskiego, czyli "Kładki, na których" nie "spotykają się ludzie różnych światów i Lalka i inne studia w stulecie polskiej powieści realistycznej*, 1992, s. 93

⁵⁹ Eile, S., *Modernist trends in twentieth-century polish fiction*, 1996, s. 36

Toget nærmet seg sakte. Uten å vite hva han foretok seg, falt Wokulski på skinnene. Han skalv, tennene gnisset mot hverandre, han tok tak i tresvillene med begge hender, han hadde munnen full av sand... Lyset fra lyktene falt på sporet. Skinnene begynte å klimpre stille under det rullende lokomotivet...

Jeg mener likevel det er riktig å si at den allvitende fortelleren ikke har den dominerende funksjonen i romanen. Dette er av betydning fordi da *Lalka* kom ut i 1890, var det fortsatt den klassiske romanen med den allvitende fortelleren som dominerte. Kan dette være hovedgrunnen til at Prus' roman høstet så negativ kritikk når det gjaldt komposisjon? Som jeg var inne på innledningsvis, mente kritikerne at *Lalka* var for ustrukturert, at dette var romanens største svakhet. Prus' samtidige var altså ikke åpne for at dette kunne være et bevisst grep fra forfatterens side, at den tilsynelatende komposisjonelle uorden var ment å gjenspeile den ideologisk turbulente epoken forfatteren levde i: Polen er under deling og har ingen egen stat, romantiske og positivistiske verdensanskuelser lever side om side, de forskjellige etniske gruppene prøver å finne sin plass i det kaotiske, moderne samfunnet. Warszawa fremstår på mange måter som et uoversiktlig mikrounivers med representanter for ulike ideologier, nasjonaliteter og samfunnsklasser. Den helt innovative utformingen av romanen var et resultat av kravene som ble stilt av positivismen. Romanen skulle være objektiv, realistisk og den skulle ta for seg flest mulig problemer fra datidens virkelighet – blant disse: opplevelsen av samfunnet som kaotisk.

Selv om det fins et mangfold av førstepersonsfortellere i *Lalka*, vil jeg i den videre diskusjonen konsentrere meg om de mest fremtredende og som er mest sentrale for min analyse, nemlig fortellerpersonene Wokulski og Rzecki. Jeg skal også se nærmere på deres personligheter, meninger og hvordan de forsøker å finne sin plass i det fleretniske Warszawa.

Prus' protagonist som forteller

Hovedpersonen i romanen er forretningsmannen Stanisław Wokulski. Han blir født inn i en lavadelig familie som har tapt hele sin formue. Av den grunn må han tidlig jobbe hardt for å oppfylle sin store drøm og ambisjon: å få en utdanning. Han er således et eksempel på et menneskes harde kamp for å lykkes i livet. Wokulski startet sin arbeidskarriere som kelner i Hopfers vinkjeller, fortsatte som ansatt i butikken til Mincel, mens han i tillegg studerte og deltok i kampene under Januaropprøret. Videre opparbeidet han seg en "karriere" som velstående og respektert butikkinnehaver og forretningsmann. Til tross for en tilsynelatende

positiv utvikling i livet er ikke Wokulski tilfreds. Den livslange drømmen om å få anerkjennelse som vitenskapsmann blir aldri oppfylt, dessuten lykkes han ikke i kjærlighetslivet. Som ung gifter han seg noe ufrivillig med en eldre tysk enke – Małgorzata Mincel. Fornuftsekteskapet gjør ham deprimert, da han aldri føler kjærlighet til enken. Hans eneste ”store kjærlighet” i livet er den overfladiske og bortskjemte adelskvinnen – Izabela Łęcka. For å vinne dennes kjærlighet går han inn for å hjelpe hennes bankerotte far. Izabela ser likevel på ham som mindreverdige og under hennes verdighet. Hovedpersonens skjebne på slutten av romanen er uvisst, det eneste vi vet er at han ”forsvinner” fra Warszawa.

Forsvinningen kan dermed leses som et bilde på Wokulskis resignasjon – og på ”den polske situasjon” i det hele tatt. Her viser forfatteren et samfunn som er lite tilpasningsdyktig i forhold til moderniseringsendringer. Den eneste energiske og målrettede personen, Wokulski, må gi tapt for flertallet.⁶⁰ Warszawasamfunnet har ikke plass til hans romantiske idealer. Eller som den allvitende fortelleren uttrykker det:

Romantycy muszą wyginąć, to darmo; dzisiejszy świat nie dla nich... Powszechna jawność sprawia to, że już nie wierzymy ani w anielskość kobiet, ani w możliwość ideałów. Kto tego nie rozumie, musi zginąć albo dobrowolnie sam ustąpić... (Prus 2007:624)

Romantikerne må forsvinne, det er forgjeves; dagens verden er ikke for dem... Samtidens forhold fører til at vi ikke lenger tror på kvinnens guddommelighet eller idealenes muligheter. Den som ikke forstår dette, må forsvinne eller frivillig avstå sin plass...

Forfatteren av læreboken *Pozytywizm*, Tadeusz Bujnicki, gir også den ”nye” epoken skylden for idealistenes manglende plass i samfunnet. Han skriver at i 1870-tallets moderne samfunn, presser likegyldige karrieremennesker seg fram på bekostning av idealistene. De materielt orienterte karrieremenneskene har ikke mye til overs for den samfunnsbygging idealister som Wokulski er opptatt av. Bujnicki påpeker likevel at det ikke bare er samfunnsforholdene som har skylden for den manglende idealismen. Situasjonen er også et resultat av innvendig predisposisjon i heltenes personlighet. For verken Wokulski eller Rzecki er tilpasset de nye

⁶⁰ Miłosz, Cz., *Historia Literatury Polskiej*, 1999, s. 344

forholdene; henholdsvis forblindet av kjærlighet og en anakronistisk Napoleon-kult, opplever begge et nederlag i forhold til den øvrige befolkningen og deres mangel på ideologi.⁶¹

Personene i Wokulskis omgivelser er en viktig faktor for hans utvikling. Han befinner seg i et stemmemangfold, hvor stemmene "samtaler" og trekker egne, ideologiske konklusjoner. Wokulski preges av den øvrige befolkningens oppfatning av hans handlinger. Som han sier til Rzecki:

Czy już nie pamiętasz, ile razy na dzień przypominano mi dwa pokolenia Minclów albo anielską dobroć mojej żony? Czy był kto z dalszych i bliższych znajomych, wyjąwszy ciebie, który by mnie nie dręczył słowem, ruchem, a choćby spojrzeniem? Ileż to razy mówiono o mnie i prawie do mnie, że karmie się z fartucha żony, że wszystko zawdzięczam pracy Minclów, a nic, ale to nic – własnej energii, choć przecie ja podzwignąłem ten kramik, zdwoiłem jego dochody... (Prus 2007:30)

Har du allerede glemt hvor mange ganger om dagen jeg ble minnet på de to generasjonene Mincel, eller min kones himmelske godhet? Fantest det noen blant mine bekjente, foruten deg, som ikke pinte meg med ord, bevegelser eller blikk? Hvor mange ganger sa man ikke om meg og nesten til meg, at det er min kone som mater meg, at jeg kan takke Mincelfamiliens arbeid for alt, og at jeg ikke har fått til noe, ingenting av egen energi. Selv om det jo var meg som bygget opp det kremmerhuset, det var jo jeg som doblet dets inntekt...

Av Wokulskis utsagn i dialogen med Rzecki merker vi hvordan deler av Warszawas befolkning ikke anerkjenner hovedpersonen som en vellykket forretningsmann. Representanter for byens øvrige kjøpmenn har spredd rykter om at han klarer seg ved å leve på sin tyske kone og hennes familie. Slike utsagn setter sitt preg på hovedpersonen, men det kan samtidig virke som kritikken han møter utgjør noe av drivkraften bak hans fremgang. Ifølge Miłosz skildres Wokulski som en "positivistisk kapitalist" – en hardt arbeidende, edruelig person som samfunnet nyter godt av. Men i hans skjold fins en dyp rift: i hjertet er han en romantiker som drømmer om et udefinert "ekte liv". Hans splittelse gjør ham videre blind for Izabelas overfladiskhet og mangel på idealer.⁶² Wokulski slites mellom den romantiske og den positivistiske generasjonen, og stilles overfor et psykologisk dilemma som

⁶¹ Bujnicki, T., *Pozytywizm: Podrecznik literatury dla klasy drugiej szkoły średniej*, 1995, s. 219

⁶² Miłosz, Cz., *Historia Literatury Polskiej*, 1999, s. 342

blir hans undergang: kjærlighet eller vitenskap? Miłosz mener at Wokulskis personlighet langt på vei representerer Prus selv, fordi forfatteren står for den moderne orienterte polskheten.⁶³ Wokulski er realistisk, rasjonell og opparbeider seg en formue fra grunnen. Samtidig hjelper han de fattigste i samfunnet og viser interesse for deres situasjon. Videre er han engasjert i vitenskap, i den teknologiske utviklingen og støtter idéer og handlinger innenfor forskningen. Og ikke minst: Wokulski vurderer personer rundt seg etter deres kunnskapsnivå og handlekraft, ikke etter hvilken etniske gruppe eller samfunnsklasse de tilhører. Derfor har han god kontakt med både russere, tyskere og jøder, og er for assimilering eller integrering av etniske minoriteter i det polske samfunnet. Han prøver dessuten å utvide sin horisont blant annet ved å reise til Paris, og avslører i den forbindelse sine ”vesteuropeiske komplekser” for å bruke Miłosz’ begrep. Han misunner Vesten dens teknologi, framgang, industri og høye arbeidsmoral.⁶⁴ Det polske samfunnet sakker akterut; det har stagnert i gamle oppfatninger om sin egen føydale storhetstid.

Vi kan si at Wokulski er en patriot som gjennom konkrete handlinger og samarbeid med andre nasjonaliteter, ønsker å hjelpe landet ut av forfallet det befinner seg i. Samtidig avslører landsforvisningen etter Januaropprøret og hans ubesvarte kjærlighet til Izabela, romantiske tilbøyeligheter ved hovedpersonen. Gjennom hovedpersonens monologer får leseren innblikk i hans idealer, drømmer og skuffelser både når det gjelder det private liv og samfunnslivet. Han snakker og tenker i hovedsak om de ting som opptar ham mest: om sin ulykkelige kjærlighet, samt problemene og situasjonen i samfunnet. Mye plass i Wokulskis tanker, monologer og dialoger tar naturligvis Izabela og hans ulykkelige kjærlighet til henne. På den ene siden forguder han henne, på den andre er han klar over hennes overfladiske fremtreden og den motsetningen hun utgjør til de positivistiske idealene som han står for.

Også adelen utgjør en kontrast til Wokulskis positivisme. Gjennom de mange dialogene med forskjellige representanter for denne gruppen viser Wokulski hvor lukket og lite mottagelig adelen er for ”lavere” samfunnslag. Som i denne samtalen mellom hovedpersonen og en fyrste:

Wasze drzwi tak szczelnie są zamknięte przed kupcem i przemysłowcem, że albo trzeba je zbombardować setkami tysięcy rubli, ażeby się otworzyły, albo wciskać się jak pluskwa... Uchylcie trochę tych drzwi, a może będziecie mogli obchodzić się bez żydów. (Prus 2007:572)

⁶³ Miłosz, Cz., *Historia Literatury Polskiej*, 1999, s. 344

⁶⁴ Miłosz, Cz., *Historia Literatury Polskiej*, 1999, s. 344

Deres dører er så låst for en kjøpmann eller en handelsmann, at han enten må bombardere dem med hundretusener av rubler for å åpne de, eller presse seg inn som en veggglus... Åpne dørene deres litt på gløtt, så kanskje dere klarer dere uten jødene.

Her som mange steder ellers i romanen understreker Wokulski noe av kjerneproblematikken hva angår samfunnet: adelen avskjærer de lavere klassenes forsøk på samspill på tvers av samfunnslagene. Hadde adelen åpnet for etnisk polske handelsmenn fra lavere samfunnslag, ville kanskje ikke de polske bedriftene blitt kjøpt opp av jødiske kjøpmenn.

Wokulski er det fremste eksempelet på en som vil fram i livet, men som ikke får anerkjennelse for de valg han gjør. Dette vil jeg påstå er grunnen til at han søker seg mot det fleretniske. Han er en typisk representant for en generasjon som er delt mellom to ideologier, i dette tilfellet romantikken og positivismen. Han finner ikke sin tilhørighet i samfunnet. Han beskylder romantikerne for sine egne personlige kjærlighetsproblemer, men har heller ikke tro på positivismens idealer. Vi får ikke kjennskap til hva som skjer med hovedpersonen til slutt. Dette kan tyde på at Prus ikke ønsket å ta side, men heller å la de ulike standpunktene virke sammen. De mange stemmene rundt Wokulski bidrar til hans utvikling og til slutt – hans forsvinning.

Rzeckis dagbok og dens rolle

På romanens sekundære handlingsplan, det vil si Dagboken, finner vi den andre viktige førstepersonsfortelleren – Ignacy Rzecki. Dagboken er Rzeckis univers og kan leses som en parallell verden til det primære handlingsplanet. Rzecki har sitt utspring i proletariatet, og dette er antakelig grunnen til at han er så opptatt av idéen om rettferdighet og likestilling i samfunnet. Han er arbeidsom, beskjeden, vennlig og godhjertet.

I tillegg til Rzeckis egne opplevelser, får vi i Dagboken innblikk i Wokulskis fortid. Rzeckis beskrivelser av sin venn og arbeidsgiver er selvsagt preget av hans egne overbevisninger. Hva mer er: den gamle ekspeditøren øyner håp for den polske nasjon ved å la seg inspirere av Wokulskis person og handlinger:

Proroczy wypadek!...bo i do dziś dnia Stach ciągle tylko wydobywa się na wierzch. I Bóg wie, co by dla kraju mógł zrobić taki jak on człowiek, gdyby na każdym kroku

nie usuwano mu schodów, a on nie musiał tracić czasu i sił na samo wydzieranie się do nowych stanowisk. (Prus 2007:294)

Et profetisk tilfelle!... for til og med den dag idag klatrer Stach ustanselig til topps. Og Gud vet hva en person som ham ville ha gjort for landet, om ikke stigen var blitt revet bort under ham hele tiden, og han ikke hadde måttet miste tid og krefter på selve klatringen mot nye posisjoner.

Wokulskis handlinger og det som skjer rundt ham tar mye plass i Dagboken. Rzecki tenker mye på sin venn og arbeidsgiver, analyserer hans handlinger, hans kontakter med det fleretniske og hans reiser utenlands. Rzeckis analyser av protagonisten er høyst personlige og bærer preg av egne forhåpninger til hans person. Derfor tolker han for eksempel Wokulskis ”irrasjonelle” handlinger i sin kjærlighet til Izabela som politisk engasjement:

To darmo – szeptał mu głos ukryty na samym dnie duszy – to darmo!.....Stach wklepał się w grubą awanturę.....I z pewnością w polityczną awanturę, bo taki człowiek jak on nie wariowałby dla kobiety, choćby była nią sama – panna....Ach, do diabła!.....Jak mi Bóg miły, nic nie rozumiem! (Prus 2007:248)

Det er nytteløst – hvisket en stemme skjult i bunnen av hans sjel – det er nytteløst!... Stach har rotet seg inn i grovt bråk... Og helt sikkert politisk bråk, for en slik person som ham ville ikke mistet besinnelsen for en kvinne, ikke engang selve – frøken... Åh, fanden ta ... Som Gud er god, skjønner jeg ingenting!

Rzecki nekter å tro at en så fornuftig mann som Wokulski har engasjert seg følelsesmessig i en kvinne. Siden han er oppdratt til å dyrke Napoleon-kulten og tro på et liv med politisk engasjement, beroliger han seg selv med at Wokulski sikkert har involvert seg i politiske uroligheter. Hva angår Rzeckis politiske engasjement hevder Miłosz at under et dekke av nøyaktighet, samt tørr og pedantisk overfladiskhet, lever det en ekspeditør som er kontinuerlig opphisset. Denne personen er opptatt med ting som han i sin Dagbok markerer med bokstaven P, som står for Polen.⁶⁵ ”W tym jest coś z p ... (...) W tym jest jakieś duże P... (Prus 2007:285/ Her er det noe som har å gjøre med p... (...) Her er det noe med en stor P...).

⁶⁵ Miłosz, Cz., *Historia Literatury Polskiej*, 1999, s. 343

Rzecki saumfarer daglig pressen på utkikk etter starten på et nytt opprør. Også Malik argumenterer for at Rzecki er en politisk engasjert person, som ikke eier noen form for ro og stagnasjon. Han viser hvordan den gamle tilsynelatende holder fast ved kjøpmennenes idealer, som på den tiden blant annet innebar å holde seg unna revolusjonære aktiviteter. Men dette viser seg å være et dekke for noe mer dyptgående – politikken. Rzecki er tro mot de politiske idealene han er oppdratt med før han valgte handelsyrket.⁶⁶

Gjennom Rzeckis samfunnspolitiske engasjement får vi i Dagboken også innsyn i ”det jødiske” spørsmålet. Her gjengis atmosfæren rundt de voksende motsetningene mellom den etnisk polske og den jødiske gruppen. Motsetningene blir stadig oftere tema for Rzeckis tanker og de utfordrer hans tro på brorskap og likhet for alle. Han registrerer de voksende antijødiske stemningene i Warszawa, beskriver endringene i tankegangen til den polske så vel som den jødiske befolkningen. Dette kan leses som nok et eksempel på hvordan Prus selv kommer til uttrykk i romanen. Malik hevder at forfatteren bruker en samling av egne opplevelser og stemningsskift, som blir spesielt synlig med innlemmelsen av Dagboken. Disse erindringene åpner med generelle beskrivelser, men avsluttes med et stadig større engasjement i samfunnet og egne meningsskift når det gjelder ”det jødiske” spørsmål.⁶⁷ Også Rzecki kan langt på vei regnes som Prus’ mentale ”talsmann”.⁶⁸ Jeg mener at Prus på denne måten unngår å gi sin subjektive mening til leseren. Også Rzecki er en stemme blant mange.

Foruten beskrivelsene av Wokulskis fortid, blir vi gjennom Rzeckis nedtegnelser kjent med biografien til Wokulskis venn, Henryk Szlangbaum. På grunn av sine overbevisninger og handlinger gjør Henryk seg upopulær i det jødiske så vel som i det polske miljøet. I Dagboken beskriver Rzecki ham som en skikkelig borger, men som ”ingen” liker på grunn av hans jødiske opprinnelse.

Otóż Szlangbaum jest w całym znaczeniu porządnym obywatelem, a mimo to *wszyscy* go nie lubią, gdyż – ma nieszczęście być starozakonnym. (Prus 2007:132)

Szlangbaum er altså en skikkelig borger, med alt det innebærer, likevel liker *ingen* ham – for han er så uheldig å bekjenne seg til den ortodokse judaismen.

⁶⁶ Malik J.A., ”Lalka” *Historie z różnych światów*”, 2005, s. 45

⁶⁷ Malik J.A., ”Lalka” *Historie z różnych światów*”, 2005, s. 22

⁶⁸ Malik J.A., ”Lalka” *Historie z różnych światów*”, 2005, s. 44

W ogóle, może od roku uważam, że do starozakonnych rośnie niechęć: nawet ci, którzy przed kilkoma laty nazywali ich Polakami mojżeszowego wyznania, dziś zwą ich Żydami. Zaś ci, którzy niedawno podziwiali ich pracę, wytrwałość i zdolności, dziś widzą tylko wyczyszczenie i szachrajstwo. (Prus 2007:132)

I det hele tatt har jeg i løpet av det siste året sett at det vokser en uvilje mot dem som bekjenner seg til den ortodokse judaismen. Til og med de som tidligere kalte dem „polakker av den gamle mosetrom”, kaller dem idag for jøder. Og de som inntil nylig beundret deres arbeid, utholdenhet og kunnskap, ser nå kun utnyttelse og lureri.

I følge Rzecki ble jødene av polsk opprinnelse tradisjonelt sett på som polakker. De var høyt respektert og beundret for sin arbeidsvilje og gode forretningssans. Personlig misliker Rzecki den voksende motviljen mot jødene. Rzeckis ideologi på det sekundære handlingsplanet utfordres imidlertid av den allvitende fortelleren på det primære handlingsplanet. Sagt med andre ord: Den gamles meninger synes å avvike fra hverandre på de forskjellige handlingsplanene. I Dagboken stiller Rzecki seg spørrende til Warszawabefolkningens negative holdninger mot jødene, mens han på primærplanet kan sies å helle mot andre oppfatninger: „...jeżeli nasz sklep kupią Żydzi, to i ja się z wami połączę; jeszcze moja pięść coś zaważy...”(Prus 2007:472/ ...hvis jødene kjøper opp vår forretning, vil også jeg slutte meg til dere; også min neve vil gi utslag...) I en samtale med noen polske kjøpmenn, uttrykker Rzecki på det primære planet sin frustrasjon over jødernes oppkjøp av polske bedrifter, ikke så ulikt de øvrige kjøpmennenes meninger. Igjen bidrar stemmepolyfonien til å understreke tvetydigheten i romanens personer og viser at ingen er fremstilt ”svart-hvitt”.

Ofte diskuterer Rzecki det jødiske spørsmålet med den antisemittiske ekspeditøren Lisiecki. Diskusjonene ender som regel med at Rzecki oppnår en personlig seier, men noterer at verden har endret seg og er på vei mot det ukjente:

...Tak sobie myśle, ale milcze; bo coś może znaczyć sąd starego subiekta wobec głosu znakomitych publicystów, którzy dowodzą, że Żydzi krwi chrześcijańskiej używają na macę i że powinni być w prawach swoich ograniczeni (Prus 2007:132).

... Slik tenker jeg for meg selv, men jeg tier: for hva betyr vel dommen til en gammel ekspeditør i forhold til stemmen til de storslagne skribenter, som påviser at jødene bruker kristent blod til matsemel⁶⁹ og at deres rettigheter bør begrenses.

Den tiltagende antipatien overfor den jødiske befolkningen var ikke bare gjeldende blant ”vanlige borgere,” men også i offentlige instanser. For eksempel argumenterte ofte pressen for å begrense jødernes rettigheter. Det er bemerkelsesverdig at Rzecki refererer til skribenter som kan bevise at jøder ”bruker kristent blod til matsemel”. Den gamle ekspeditøren gjengir uttalelser som støtter dette synet. Antisemitten Lisiecki sier:

Jak te kanalie Żydy cisną się na Krakowskie Przedmieście! Nie mógł by to parch, jeden z drugim, pilnować się Nalewek albo Świętojskiej? (Prus 2007:133)

Som de jøderottene presser seg inn på Krakowskie Przedmieście! Kunne ikke alle disse parasittene holdt seg til Nalewki eller Świętojska?

Her gjengir Rzecki et fragment av en dialog mellom to ansatte i foretningen, Lisiecki og en viss Klejn. Lisiecki kommenterer ansettelsen av Henryk med at jødene trenger seg inn i alle områdene av Warszawa. Selv mener han at de bør holde seg til de ”ghettoiserte” jødiske bydelene rundt gatene Nalewki eller Świętojska, om de i det hele tatt skal få tillatelse til å oppholde seg i byen. Rzecki tolker dette som et tegn på et samfunn hvor borgerne blir mer og mer mistenksomme overfor hverandre:

Źle nazywać się Szlangbaumem, źle Szlangowskim: źle być Żydem, źle mechesem....Noc zapada, noc, podczas której wszystko jest szare i podejrzane! (Prus 2007:134).

Det er galt å hete Szlangbaum, galt å hete Szlangowski: det er galt å være jøde, galt å være konvertitt... Natten senker seg, natten der alt er grått og mistenkelig.

⁶⁹ Denne primitive myten lever videre i dagens Polen. Ifølge Alina Cała hadde denne overtroen utspring i en tysk myte om det å kidnappe og myrde et kristent spebarn for å bruke dets blod i brød eller vin, i feiring av den jødiske høytiden Pesach. Maca (matsemel) er navnet på brødet som blir spist under denne høytiden. (Cała A., *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, 2005, s. 106)

Rzecki konkluderer her med at det er galt å være jøde i det etnisk polske samfunnet – ortodoks som liberal. Det er også galt å assimilere seg, jamfør poloniseringen av etternavnet til Szlangowski. Sitatet antyder at samfunnet er på vei mot ukjente tider, hvor tillit har måttet vike til fordel for mistenksomhet. Og det er først og fremst jødene som er ofre i disse usikre tidene.

Også salget av Wokulskis forretning blir kommentert i Dagboken. Reaksjonen på at det er ”jødene” som skal kjøpe den er negative:

Z tymi Żydami to może być kiedys głupia awantura. Tak nas duszą, tak nas ze wszystkich miejsc wysadzają, tak nas wykupują, że trudno poradzić z nimi. Już my ich nie przeszechrujemy, to darmo, ale jak przyjdzie na gołe łby i pięści, zobaczymy, kto kogo przetrzyma [...] (Prus 2007:472)

Med de jødene kan det muligens bli bråk en dag. De kveler oss så, de støter oss bort fra alle steder, de kjøper oss opp, at det er vanskelig å hankses med dem. Vi klarer nok ikke å lure dem, det nytter ikke, men når det kommer til bare never, får vi se hvem som holder ut lengst.

Det er viktig å understreke at Rzecki her gjengir en gammel venn som gjenspeiler den misfornøyde stemningen i deler av befolkningen. Vennen impliserer i denne dialogen med Rzecki at det er vanskelig å hankses med de mange jødene i Warszawa og at det kan bli bråk med dem på bakgrunn av deres overtakelser av polske bedrifter.

Rzecki er til og begynne med motstander av en antijødisk diskriminering. Han har respekt for *individet*, uansett bakgrunn. (”Doktor Szuman jest także starozakonny, ale niezwykle to człowiek” (Prus 2007:139/ Doktor Szuman er også av den ortodokse mosetro, men er en eksepsjonell person), men etter hvert påvirkes han av de ksenofobiske strømningene rundt ham. Til slutt gir Rzecki etter for presset: ”Stach – mówił sobie – wdaje się dziś tylko z panami, a ufa Żydom” (Prus 2007:246/ Stach har i dag bare å gjøre med fine herrer og stoler heller på jøder, sa han til seg selv).

Nyansene i Rzeckis fortellerstemme er òg en bekreftelse på at personlighetene i *Lalka* ikke er entydige. Utviklingen i Dagboken viser at det dialogiske spiller en viktig rolle også her. Flere ideologiske syn måles opp mot hverandre, men ingen har en dominerende funksjon. Dermed kan den gamle verken regnes som antisemitt eller filosemitt. I en samtale med Wokulski gir han sin mening om jødene og deres posisjon i det polske samfunnet:

... oni wszędzie tacy... Gdziekolwiek ich spotkałem: w Peszcie, Konstantynopolu, w Paryżu i w Londynie, zawsze widziałem jedną zasadę: dawać jak najmniej, a brać jak najwięcej, tak we względzie materialnym, jak i w moralnym... (Prus 2007:565).

... de er like overalt... hvor enn jeg har møtt på dem: i Pest, Konstantinopel, Paris og i London så jeg alltid en leveregel: å gi minst mulig, men å ta mest mulig. Både materielt sett, som moralsk sett.

Videre sier Rzecki:

Gdzie oni nie włożą, gdzie nie otwierają sklepów, do czego nie wyciągają rąk?...A każdy byle zajął jakie stanowisko, prowadzi za sobą cały legion swoich, bynajmniej nie lepszych od nas, nawet gorszych. Zobaczysz, co zrobią z naszym sklepem, jacy to tam będą subiekci, jakie towary.....I ledwie zagarneli sklep, już wkręcają się między arystokrację, już biorą się do twojej spółki. (Prus 2007:565).

Hvor kryper de ikke inn, hvor åpner de ikke forretninger, hva strekker de ikke hendene mot? Så snart en har opptatt en stilling, vil han føre med seg en hel hær av egne – ikke nødvendigvis bedre enn våre, noen til og med verre. Du skal se hva de gjør med vår forretning, hvilke selgere, hvilke varer. De har så vidt tatt over forretningen, og allerede menger de seg med aristokratiet, og tar for seg av ditt kompaniskap.

I tråd med de antijødiske stereotypene karakteriseres jødene her som gjerrige, listige og utspekulerte. Rzecki ser også at jødene i et enormt tempo ”invaderer” det økonomiske markedet i Warszawa og støter ut polakker fra deres jobber og eiendommer. Til tross for dette, uttrykker han mot slutten av sin levetid en skuffelse over motstanden mot jødene blant befolkningen. Det er vanskelig for ham å innse at Warszawas innbyggere kan spre ondskapfulle rykter om sine medborgere:

Przeciw Żydom ciągle rosną kwasy. Nie brak nawet pogłosek o tym, że Żydzi chwytają chrześcijańskie dzieci i zabijają na macę. Kiedy słysze takie historie, dalibóg! że przecieram oczy i zapytuje samego siebie, czy ja teraz majacze w gorączce, czyli też cała moja młodość była snem? (Prus 2007:606)

En syrlig stemning vokser mot jødene. Det skorter heller ikke på rykter om at jødene fanger kristne barn og dreper dem til matsemel. Når jeg hører slike historier, skal Gud vite at jeg gnir meg i øynene og spør meg selv om det rabler for meg på grunn av feber, og om hele min ungdom bare var en drøm?

På denne måten erindrer Rzecki til gamle dager, til en tid da befolkningen, i følge ham selv, var mer tolerant og sympatisk. I det ”gamle” samfunnet, hvor ens rolle var stabil og entydig, utgjorde ikke jødene en trussel mot samfunnet, ifølge den gamle romantikeren. Her igjen får vi bekreftet Rzeckis mangfoldige personlighet. I dagbokforfatterens nostalgiske erindringer utspiller det seg et ideologisk ”drama” – en kamp som også preger denne førstepersonsfortelleren. Rzecki vil være tro mot sine idealer om likhet og brorskap, men det moderne samfunnet utfordrer hans syn og presser ham i retning av en antijødisk holdning. I det følgende skal jeg se nærmere på denne ideologiske kampen i sammenheng med den historiske bakgrunnen og de tre generasjonene med idealister. Rzecki er, som nevnt, en representant for romantikken.

Kapittel 2: Historisk Bakgrunn

W owym czasie dużo mówiono o zbliżającym się końcu starego świata, a pan Tomasz głęboko odczuwał to (...) (s.41)

(På den tiden snakket man mye om den kommende slutten på den gamle verden, og herr Tomas kjente det på sin kropp (...))

Lalka ble skrevet i høyst kaotiske tider preget av Polens delinger. Et mangfold av ideologier, etniske grupper og politiske retninger virket sammen i det ”statsløse” Polen. Nedenfor ønsker jeg å belyse den historiske konteksten med eksempler fra romanen. Enkelte av Wokulskis opplevelser, slik som hans fangenskap i Sibir, er basert på autentiske hendelser. Først skal jeg undersøke viktigheten av å ha innført tre generasjoner idealisme i romanen, henholdsvis romantikken, positivismen og mellomgenerasjonen. Ideologiene virket side om side, og det er viktig å merke seg at alle de tre generasjonene er ofre for det polske samfunnet som ikke vil vedkjenne seg deres idealer. Videre vil jeg undersøke samfunnsforholdene romanen ble skrevet under, med spesiell vekt på jødernes situasjon. Jeg ønsker her å analysere hvilken utfordring det etniske mangfoldet utgjorde i forhold til usikkerhet rundt egen nasjonalidentitet og eksistens.

Tre generasjoner

Enhver undersøkelse av *Lalka* bør ta i betraktning forfatterens ambisjon om å presentere de polske idealister med samfunnets forfall som bakgrunn.⁷⁰ Dette underbygges av Barańczak som hevder at forfallet ikke bare rammer den romantiske ideologien, men også positivismens idealer. Idéen om samfunnet som en organisme, hvor alle deler bidrar til dets utvikling virket komisk i samtidens polske samfunn med den eksisterende lavere klassen, den blaserte adelen og den passive middelklassen.⁷¹ Prus ønsket med sin roman å vise det begrensede polske samfunnet i et bredere tidsperspektiv. Han skildrer derfor nederlaget til personer fra tre etterfølgende generasjoner og deres ideologier: den romantiske, overgangsperioden og positivismen.⁷² Målet var ikke alene å kritisere disse ideologiene men snarere å peke på samfunnets manglende evne til å benytte seg av deres idealer. Prus sier følgende:

⁷⁰ Osmoła, J., *Lalka Bolesława Prusa*, 2008, s. 10

⁷¹ Barańczak, S., forordet i *The Doll*, 1996, s. 13

⁷² Osmoła, J., *Lalka Bolesława Prusa*, 2008, s. 10 Som Miłosz har påpekt skulle romanen opprinnelig hete *Trzy pokolenia* (Tre generasjoner) Miłosz, Cz., *Historia Literatury Polskiej*, 1999, s. 341

Nasz idealizm ma w powieści trzy typy, cechujące się tym, że każdy z nich goni za wielkimi dziełami, a nie dba o małe, podczas gdy realista Szlangbaum, wykonując małe prace zdobywa kraj. Rzecki jest idealistą politycznym, Ochocki naukowym, a Wokulski bardzo złożonym jako człowiek epoki przejściowej.⁷³

I romanen er vår idealisme delt inn i tre typer. Karakteristisk for disse er at hver av dem jager etter de store bragder, men overser de små tingene. Realisten Szlangbaum på sin side, erobrer landet med små arbeider. Rzecki er en politisk idealist, Ochocki er en vitenskapelig idealist, mens Wokulski er et svært sammensatt menneske i epoken mellom disse to.

I romanen settes det altså spørsmålstegn ved de etnisk polske idealistenes voldsomme ambisjoner og deres søken etter storslåtte idealer. Prus hevder videre at den polske idealisten ikke verdsetter lovene for en sakte evolusjon. Idealisten verdsetter ikke verdien i det hverdagslige livet, men vil kun oppnå det som er stort, voldsomt og ekstraordinært. Han tiltrekkes av revolusjonerende fenomener og slagordet ”alt eller ingenting.”⁷⁴ Hos den polske idealisten er det kun de store idéer som er dominerende. Idealisten viser ingen interesse for de små, hverdagslige situasjonene.

Sammen avspeiler de tre generasjonene det polske samfunnet, eller rettere sagt *det forfalne polske samfunnet*. ”Ideologene” lever side om side, men blir offer for samfunnets manglende toleranse og vilje til endringer. Meningene og overbevisningene kunne ha vært så viktige for samfunnsbyggingen, men det fins ingen grobunn for realisering i det polske miljøet. I følge Miłosz patologiserer Prus det polske samfunnet: De ”syke” prinsippene det er tuftet på – et foreldet æresbegrep, tomme fraser og falsk spirituisme ble innprentet av en passiv, selvhøytidelig adel som hadde glemt at den klarte å overleve kun ved hjelp av delene av befolkningen som var engasjert i fysisk arbeid. Prus mente at det ikke var mulig å opprettholde en frisk samfunnsorganisme uten idealer.⁷⁵ Romantikken og kampen om frihet, som Rzecki representerer, er edle prinsipper som ikke blir anerkjent i samfunnet. Wokulski klarer ikke å løsrive seg fra de romantiske idealene og fullt ut leve de positivistiske idealene – som blir hans undergang. Positivisten Ochocki derimot, som prøver å leve ut positivismens

⁷³ B. Prus i Osmoła, J, *Lalka Bolesława Prusa*, 2008, s. 11

⁷⁴ B. Prus i Osmoła, J, *Lalka Bolesława Prusa*, 2008, s. 11

⁷⁵ Miłosz, Cz., *Historia Literatury Polskiej*, 1999, s. 341

prinsipper, viser seg *for* nyskapende for Warszawas befolkning. Det kan tyde på at befolkningen Prus beskriver kun tenker på egen eksistens og ikke utviser anerkjennelse for enkeltpersoners forsøk på å utvikle seg intellektuelt i ”deres” samfunn. Dermed representerer de tre generasjonene med idealister et bilde på kaoset som det polske samfunnet bærer preg av og sammen prøver de å finne sin tilhørighet i det – uten hell.

Rzecki er, som nevnt, talsmann for den romantiske generasjonen som er i ferd med å forsvinne. Han stammer fra arbeiderklassens Warszawa, hvor han ble oppdratt av den tyske butikkeieren Jan Mincel (hvis enke Wokulski giftet seg med) gjennom arbeid som ekspeditør i butikken til tyskeren. Rzecki lever langt på vei på minner om sin heroiske ungdomstid som nøye beskrives i Dagboken. Kort sagt er han en personifisering av den romantiske generasjonen og dens idealer om likhet, brorskap og frihet; følgelig mener han fortsatt at Napoleon Bonapartes etterkommere vil redde Polen ut av uføret. I følge Miłosz er spørsmålet om frihet knyttet til navnet Napoleon Bonaparte og den ungarske revolusjonen, som gir Rzecki evig håp om å bekjempe det reaksjonære systemet som gjorde seg gjeldende etter Napoleons fall.

Som følge av romantikkens idealer og epoken med frihetskamper i Europa, kjempet Rzecki, sammen med sin tyske venn August Katz, for ungarnes frihet i 1848. Slik beskriver han det i Dagboken:

Ej! Katz, jeżeli w niebie nie ma węgierskiej piechoty i tartych kartofli, niepotrzebnie się tam pośpieszył.

A pamiętasz jeneralną bitwę, do której zawsze wzdychaliśmy odpoczywając po partyzanckiej strzelaninie? Ja bo nawet w grobie jej nie zapomne, a jeżeli kiedyś zapyta mnie Pan Bóg, po com zył na świecie?...po to – odpowiem – ażeby trafić na jeden taki dzień. Ty tylko rozumiesz mnie Katz, bośmy to obaj widzieli. A niby narazie wydawało się – nic...(Prus 2007: 110)

Du! Katz, om det ikke finnes ungarsk infanteri og raspede poteter i himmelen, hadde du ikke trengt å skyndt deg dithen.

Husker du det store slaget, som vi alltid sukket mot da vi slappet av etter skytingen mellom partisan-stykene? Jeg kommer aldri til å glemme det, selv ikke i graven. Om Gud noensinne spør meg hvorfor jeg levde på denne jord, svarer jeg: fordi jeg ville oppleve en slik dag. Du er den eneste som forstår meg, Katz, fordi vi begge så det. Og foreløpig virker det som om – ingenting...

Rzecki føler seg fremmedgjort av befolkningen han omgir seg med og vender derfor i Dagboken stadig tilbake til egne heltedåder og kjente tider. Den gamle ekspeditøren klarer ikke å finne seg til rette i det moderne samfunnet, og vurderer hvorvidt Katz gjorde det eneste riktige ved å ta sitt eget liv. På den måten har han ingen forventninger til de nye samfunnsforholdene. Rzecki ser Wokulski og Napoleon som eneste grunner til å holde seg i live.

I løpet av romanen blir dagbokforfatteren stadig mer tankefull og resignert. Nyheten om Napoleon III's død er et personlig nederlag for ham. Også meningene om likestilling i samfunnet er mindre bestemte:

Naturalnie, że zgromiłem Klejną, bo i co on ma za prawo straszyć swoich współobywateli awanturami? Nie mogę jednak ukryć przed sobą, że Szlangbaum mocno zmienił się w ciągu roku. (Prus 2007:549)

Naturligvis skjelte jeg ut Klejn, for hvilken rett har han til å true sine medborgere med bråk? Jeg kan imidlertid ikke skjule for meg selv at Szlangbaum har endret seg voldsomt i løpet av året.

Selv om Rzecki forgjeves prøver å overhøre beskyldningene mot jødene, må han tilslutt si seg enig med tyskeren Klejn i at jødene ikke lenger bare er et positivt innslag i befolkningen. Når Rzeckis "idealistiske livbøye" rives bort under ham, er ikke veien lang til å gi etter for den almenne oppfatningen om jødene som en uheldig påvirkningskraft. Rzeckis idealisme blir ikke anerkjent i det polske samfunnet. Men også den nyere generasjonen idealisme, som Julian Ochocki representerer, blir offer for manglende aksept hos den polske befolkningen.

Selv om Ochocki er en biperson i romanen, er det i vår sammenheng viktig å beskrive ham. Vi kan si at Ochocki personifiserer av de positivistiske idealene som hovedpersonen lever for; en engasjert forskningsentusiast som følger sine overbevisninger. I en samtale med Wokulski gir han uttrykk for sitt ønske om å nå fram i samfunnet :

(...) Od roku wspomnienie o trudnościach, z jakimi szamotał się pan, dodawało mi otuchy... Mówiłem sobie: zrobię przynajmniej to, co ten człowiek, a ponieważ nie mam takich przeszkód, więc – zajdę dalej od niego... (Prus 2007:157)

(...) I ett år har vissheten om de vanskelighetene De har slitt med, gitt meg nytt mot... Jeg sa til meg selv: jeg vil i det minste gjøre det samme som det mennesket, og siden jeg ikke har de samme hindringene foran meg – vil jeg nå lengre enn ham...

Ochocki sammenligner seg selv med Wokulski. Men som adelsmann møter han ikke de samme hindringene som hovedpersonen. Ochocki er en entusiastisk tilhenger av den positivistiske troen på samfunnsnyttig vitenskap; han drømmer om å gjøre en viktig oppfinnelse som vil endre livet til mange mennesker. I sin streben etter å oppnå dette målet, ofrer han sin personlige lykke. For eksempel mener han at ekteskapet er noe som tar oppmerksomheten bort fra vitenskapen, og at kvinner er nærmest ubrukelige:

Diabli mi po żonie, która by się szastała po moich laboratoriach w sukni z długim ogonem, wyciągałaby mnie na spacer, wizyty, teatry....Dalibóg, nie znam ani jednej kobiety, w której ciągłym towarzystwie nie zgłupiałbym w pół roku” (Prus 2007:430).

Hva i fandens navn skal jeg med en kone som svimer rundt i mine laboratorier i en kjole med langt slep? Hun ville bare ha dratt meg med på spaserturer, besøk, teater... Jeg kjenner ikke en eneste kvinne, som med sitt kontinuerlige nærvær ikke ville få meg til å bli dum på et halvt år, det skal Gud vite.

Til tross for sin ”positivistiske” entusiasme (”Oszaleje albo...przypne ludzkości skrzydła” (Prus 2007:158/ Jeg mister besinnelsen eller så... fester jeg vinger til menneskeheten) ser ikke Ochocki noen mulighet til å utvikle seg i Warszawa. Han er kritisk til den ringe posisjonen vitenskapen har i byen, og føler ikke at han får forståelse for sine ønsker og mål. Det finnes ikke noe vitenskapelig miljø i Warszawa, hvor folk bare er opptatt av det materielle. På slutten av romanen forlater han derfor Polen i håp om å reise til et mer fremskrittrettet sted, hvor han får muligheten til å oppfylle sin drøm.

Slik opplever både den romantiske og den positivistiske generasjonen nederlag i det polske samfunnet. Rzecki og Ochocki er begge konsoliderte i én bestemt ideologi.

Wokulski er i motsetning til Rzecki og Ochocki ikke formet av én ideologi. Han er fanget i en brytningstid mellom to perioder: den romantiske og positivismen. Han er preget av indre splittelse og tiltrekkes begge ideologiene, noe som kommer til uttrykk gjennom hans handlinger og indre monologer. Hovedpersonen tilbringer sin ungdom under romantikkens påvirkning, men fører sitt voksne liv over i positivismen.

Wokulski representerer en generasjon som litteraturviteren Anna Popławska i sin *Lalka*-analyse refererer til som *den tapte generasjonen*,⁷⁶ som etter nederlaget med Januaropprøret mistet all tro på romantikkens idealer. Den tapte generasjonen kan også være et bilde på Polens evige tap. Derfor ønsker hovedpersonen å gjøre noe nyttig for samfunnet med konkrete handlinger. Selv om han er vokst opp med tanker om frihetskamper og rettferdighet, var hans drøm å fullføre en høyere utdanning for å bli forsker. Som en polsk kjøpmann i romanen uttrykker det: "[...] Zachciało mu sie być uczonym!..."(Prus 2007:7/ [...] Han fikk lyst å bli en lærd mann!...) Det er her betegnende at to polske kjøpmenn hånlig omtaler Wokulskis ambisjon om å videreutdanne seg, allerede i åpningsscenen. Leseren får inntrykk av at alle romanens personer har fått tildelt en fast plass i det polske samfunnet, som en ikke kan endre på. Men hovedpersonen har en sterk og målrettet personlighet. Selv om målene han setter seg virker urealiserbare, prøver han hele tiden å oppnå tilfredsstillelse ved å arbeide mot dem. Han nøyer seg altså ikke med rollen som forsmådd elsker, typisk for den romantiske generasjonen – fastlåst i en samfunnsrolle, men forsøker å endre sin status i tråd med den positivistiske ideologien som åpner opp for at samfunnet kan vinnes med hardt arbeid.

Men når Wokulski innser at Izabela er uoppnåelig, avsløres nok et av hans romantiske trekk, ikke minst gjennom hans selvmordsforsøk. Slik beskriver den allvitende fortelleren det:

W tej chwili opanowało go cierpienie, na które w ludzkim języku już nie ma nazwiska. Dręczyła go zmęczona myśl, zbolące uczucie, zdruzgotana wola, całe istnienie... I nagle uczuł już nie pragnienie, ale głód i żądze śmierci. Pociąg z wolna zbliżał się. Wokulski nie zdając sobie sprawy z tego, co robi, upadł na szynę. (...)”(Prus 2007:543)

I dette øyeblikk ble han fylt av en lidelse som ikke kan beskrives med det menneskelige språk. Han ble pint av en utmattende tanke, en vond følelse, en splittet vilje, av hele eksistensen... Og plutselig følte han, ikke bare et begjær, men sult og en dødslengsel. Toget nærmet seg sakte. Uten å være klar over det han foretok seg, falt Wokulski ned på skinnene.

⁷⁶Popławska A. i etterordet til Prus B, *Lalka*, 2007, s. 644

Her aner vi en paralell til Leo Tolstojs klassiker *Anna Karenina*. Presset av den øvrige befolkningen hun omgir seg med, begår Tolstojs heltinne selvmord ved å kaste seg foran et tog. Tross mange likheter mellom romanene, skiller de seg her ut på et avgjørende punkt: der heltinnen i Tolstojs roman begår selvmord, reddes Wokulski av en sporvokter som han tidligere bistod med å finne arbeid. Det kan dermed virke som om forfatteren har en videre plan for hovedpersonen.

Med sin evige streben etter å nå drømmene sine fremstår Wokulski som en person med en trang til å fylle livet med arbeid og nyttige oppdagelser. Langt på vei realiserer han da også positivismens postulater om organisk arbeid på grunnplanet:

– Masz tu – rzekł – dziesięć rubli na święta. Jutro w południe przyjdiesz do sklepu i dostaniesz kartkę na Pragę. Tam u handlarza wybierzesz sobie konia, a po świętach przyjeżdżaj do roboty. U mnie zarobisz ze trzy ruble na dzień, więc dług spłacisz łatwo. Z resztą dasz sobie rade. (Prus 2007:74)

Her har du ti rubler til høytiden, sa han. I morgen ettermiddag kommer du innom forretningen min og får en billett til Praga. Hos kjøpmannen der borte velger du deg en hest, og etter høytiden kommer du hit i arbeid. Hos meg tjener du vel tre rubler om dagen. Slik nedbetaler du gjelden fort. Resten klarer du selv.

Her strekker Wokulski ut en hjelpende hånd til en fattig skysskar, som har mistet både hest og kjerre. Ved å tilby denne ene personen jobb, yter han symbolsk hjelp til hele Warszawas fattige befolkning.

Ifølge Wokulski er arbeid det eneste som kan styrke enkeltmennesket og skape et sunt samfunn, hvor befolkningen er utholden. Igjen ser vi romanheltens positivistiske trekk. I vandringen gjennom den slumaktige bydelen Powiśle, tenker han:

Oto miniatura kraju – myślał – w którym wszystko dąży do spodlenia i wytępienia rasy. Jedni giną z niedostatku, drudzy z rozpusty. Praca odejmuje sobie od ust, ażeby karmić niedołęgów; miłosierdzie hoduje beżczelnych próżniaków, a ubóstwo nie mogące zdobyć się na sprzęty otacza się wiecznie głodnymi dziećmi, których największą zaletą jest wczesna śmierć.

Tu nie poradzi jednostka z inicjatywą, bo wszystko sprzysięgło się, ażeby ją spętać i zużyć w pustej walce – o nic. (Prus 2007:70)

Her har vi landet i miniatyr, tenkte han, der alt går i retnig mot å fornedrige og utrydde rasen. Noen dør fordi de har for lite, andre dør av overflod. Arbeidet reduseres for å mette de underutviklede; barmhjertighet avler dovne mennesker og fattigdom, som ikke kan sørge for riktige verktøy og omgis av evig sultne barn, der deres største fordel er en tidlig død.

Her kan ikke en initiativtakende enhet klare seg, for alt virker sammen mot å binde den fast og bruke den opp i en tom kamp – om ingenting.

Befolkningen Wokulski lever sammen med støter vekk individene som tar initiativ til endringer. *I Warszawa fins ikke plass til idealisme*. De enhetene som tar initiativ til endringer, blir oversett av samfunnet. Barańczak hevder at Wokulski må tape for majoriteten av Warszawas innbyggere fordi alle hans handlinger er dømt til å bli misforstått: Hans sjenerøsitet blir tatt for en nyriks ønske om å imponere, hans økonomiske fornuft blir tatt for grådighet, hans energi blir oppfattet som det å være innpåsliten og hans forsiktighet for pedanteri.⁷⁷ Dermed klarer ikke Warszawasamfunnet å se verdien i Wokulskis forsøk på å hjelpe det ut av stagnasjonen.

Men det er ikke bare den kollektive befolkningen som er skyld i den generelle resignasjonen som samfunnet lider av. Også Polens politiske situasjon i seg selv bidro til den store usikkerheten og kaoset blant Warszawas befolkning. Januaropprøret i 1864 førte til at Polen opphørte å eksistere som et land fram til første verdenskrig. Før opprøret hadde landet vært delt to ganger tidligere mellom Preussen, Østerrike-Ungarn og Russland. I perioden 1815 og 1864 eksisterte Polen kun som et kompromiss overfor det russiske imperiet, som det såkalte ”Kongress-Polen” (Kongresówka), grunnlagt av Napoleon Bonaparte. Etter oppstanden i 1864 ble Polen delt for tredje og siste gang. Det Polen som beskrives i *Lalka* er under russisk okkupasjon. La oss se nærmere på hvordan delingene påvirket samfunnet politisk i forhold til jødernes situasjon. Situasjonen i den polske hovedstaden gjenspeiler på mange måter det som skjedde i resten av de tidligere polske områdene – den er et bilde på Polen i det store og hele.

⁷⁷ Barańczak, S., forordet i Prus B., *The Doll*, 1996, s. 14

Politiske endringer

Januaropprøret i 1864 var et siste desperat forsøk fra det polske folk på å vinne tilbake sin uavhengighet.⁷⁸ Ved å kjempe for andre nasjoners rettigheter utenfor Polen, ønsket polakkene å rette oppmerksomheten mot sin situasjon og på den måten finne andre nasjoner villige til å kjempe for sin uavhengighet. Denne holdningen kommer til uttrykk gjennom Rzeckis dagboknotater som henviser til opplevelser på slagmarken og skuffelsene over tapet under kampene i utlandet:

I to ma być wiek, który [...] napisał na swoich sztandarach: wolność, równość, braterstwo? ... Za cóż ja się, u diabła, biłem z Austriakami? ... Za co gineli moi kamraci? ... (Prus 2007:548)

Og dette skal være det århundret, [...] som på sine faner skrev: frihet, likhet og brorskap?... Hvorfor slåss jeg, for pokker, mot Østerrikerne?... Hva ofret mine kamerater livet for?

Skulle Polen vinne tilbake sin uavhengighet måtte det en altomfattende internasjonal revolusjon til, en revolusjon som kunne velte makten innenfra.⁷⁹

Interessant nok påpeker historikeren Brian Porter i boken *When Nationalism began to Hate*, at det mislykkede Januaropprøret bidro til å undergrave idealene og håpet om frihet og frelse som hadde vært gjeldende blant den polske befolkningen i så lang tid. Videre påpeker han at det utviklet seg en ny retning etter oppstanden, liberalismen.⁸⁰ Historikeren Joanna Beata Michlic hevder på sin side at jødene ble ansett som bærere av modernismen, og med den også bærere av vestlig liberalisme, sekularisme, kapitalisme og sosialisme og kommunisme: "A large segment of traditional Polish conservative and Roman Catholic elites of noble origin perceived all these currents and their values as non-Polish or anti-Polish- Thus the Jew came to be the embodiment of anti-Polishness."⁸¹ Jødene fikk altså rollen som

⁷⁸ Under delingene hadde Russland den ledende rollen og okkuperte nesten 60 % av områdene til Polen og halvparten av landets befolkning. (Banaszak, D. m.fl., *An illustrated history of Poland*, 1998, s. 72)

⁷⁹ Sammen med England og Østerrike igangsatte Napolen III et forsvar av de polske verdiene. De vestlige landene fremmet krav mot den russiske overmakten: Polen skulle få amnesti etter opprøret, samt nasjonal representasjon i styresmaktene. Også krav på toleranse og polsk som administrasjonsspråk ble fremmet.

Januaropprøret ble likevel knust av russerne og det gjenværende Kongress-Polen innlemmet i Det russiske imperiet og underlagt dets autoritære regime. (Milczarczyk, M. m.fl., *Historia 7 w imię wolności*, 1993, s. 174)

⁸⁰ Porter, B., *When Nationalism Began to Hate: Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland*, 2000, s. 43

⁸¹ Michlic, J.B., *Poland's Threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to the Present*, 2006, s. 20

personifiseringen av alle antipolske verdier, og som vi skal se videre – de ble ofte tillagt skylden for all negativ utvikling på de polske områdene.

Selv om majoriteten av jøder som bebodde de polske områdene ikke nødvendigvis engasjerte seg i det polske frigjørings spørsmålet, fantes det også jøder som identifiserte seg med den polske saken.⁸² Professor Ewa Paczoska påpeker i boken *Lalka czyli rozpad świata* (*Lalka* eller verdens undergang) at nettopp tiden rundt oppstanden hadde en viktig innflytelse på synet samfunnet hadde om jødene. Opprørsbevegelsen av 1861-1863 gjorde mer for polonisering av jødene enn alle andre tidligere tiltak, mener hun. Jødene ble nå oppfattet som ”polakker med ortodoks trosbekjennelse” (polak wyznania mojżeszowego). Dette synet knytter seg i stor grad til positivismens program om å assimilere jødene inn i det polske samfunnet, ved å likestille dem med polakkenes kulturelle og nasjonale bevissthet.⁸³

Som en motreaksjon til Januaropprøret satte tsaren i gang straffetiltak mot den polske nasjonen. I motsetning til den jødiske befolkningen som fikk ha egne, jødiske skoler, ble det polske skolevesenet og det politiske systemet *russifisert* og underlagt det totalitære styresettet. 38 000 personer ble sendt til fangeleire i Sibir, hvor kun de sterkeste overlevde de harde forholdene.⁸⁴ I *Lalkas* fiksjonsunivers representerer Wokulski denne type erfaring. Sammen med jødene Szlangbaum og Szuman var den etnisk polske hovedpersonen fange i Sibir. Oppholdet der var ikke utelukkende en negativ opplevelse for ham. Under fangenskapet kunne han nemlig befatte seg med vitenskapen. Først i Russland ble verdien av hans idéer bemerket: For sitt arbeide mottok han nemlig takksigelser og gratulasjoner fra det vitenskapelige miljøet i St. Petersburg.⁸⁵ Her synes den allvitende fortelleren å antyde at selv fangenskap kan vendes til en nyttig og "positiv" opplevelse:

Odetchnął dopiero na Syberii. Tam mógł pracować, tam zdobył uznanie i przyjaźń Czerskich, Czekanowskich, Dybowskich. Wrócił do kraju prawie uczonym, lecz gdy w tym kierunku szukał zajęcia, zakrzyczano go i odesłano do handlu... (Prus 2007:70)

⁸² I motsetning til polakkenes (spesielt adelens) motivasjon til oppstanden, var den jødiske befolkningen i Polen heller passiv til frihetskampene. Historikerne Wiesław Caban og Włodzimierz Zajewicz anslår at av 7292 personer sendt til Sibir for deltakelse i Januaroppstanden, var det kun 46 jøder. Dr.Krzysztof Lewalski fastslår at dette skyldes manglende identifikasjon med de polske bestrebelsene om frihet og bidro til økt distanse og fremmedgjøring mellom begge gruppene. (Lewalski, K., *Kościół chrześcijański w królestwie polskim wobec żydów w latach 1855-1915*, 2002, s. 78)

⁸³ Paczoska, E., *Lalka czyli rozpad świata*, 2008, s.85. Michlic påpeker at det fantes flere patriotiske manifestasjoner i Warszawa i årene 1861-62, hvor polakker og jøder stod sammen imot den russiske overmakta. (Michlic, J.B, *Poland's threatening other: The image of the Jew from 1880 to the present*, 2006, s. 43)

⁸⁴ Milczarczyk, M. og Szolc, A., *Historia 7; W imię wolności*, 1993, s. 185

⁸⁵ Osmoła, J., *Lalka Bolesława Prusa*, 2008, s. 17

Han fikk hvilt seg først når han var i Sibir. Der kunne han jobbe. Der høstet han anerkjennelse og stiftet vennskap med familiene Czerski, Czekanow og Dybowski. Han vendte tilbake til landet som en nesten lærd mann, men når han søkte arbeid på det området, ble han overdøvet og sendt til handelsyrket...⁸⁶

Vi er her vitne til et av dilemmaene Wokulski står overfor i romanen: Han får støtte for sine vitenskapelige visjoner først i *utlandet*, mens hjemlandet undergraver hans interesser: han får verken annerkjennelse eller aksept for sine eksperimenter etter at han er tilbake blant polakkene, og må ty til handelsyrket for å overleve økonomisk. ”Polen” fremstår kanskje mer som det egentlige ”fengselet”. Sitatet antyder også at det først er under *ikke-polsk innflytelse* at Wokulski kan realisere sine drømmer – det reflekterer således negativt på det polske samfunnet, som vanskeliggjør ethvert forsøk på selvrealisering. Interessant nok er Wokulski en etnisk polakk som i tillegg er lojal overfor det russiske imperiet, samtidig som han søker å innlemme de forskjellige etniske gruppene i sine hverdagslige gjøremål.

I situasjonen beskrevet ovenfor, hvor Polen var underlagt en fiendtlig stormakt og polakkene stod i fare for å bli utslettet som et kulturfolk, vokste mistroen og skepsisen til ikke-polske grupperinger. Spesielt jødene ble sett som de fremmede blant Warszawas befolkning. Et gjennomgående motiv i *Lalka* er jødenes situasjon i Warszawa og hvordan Wokulski og byens øvrige befolkning relaterer til denne gruppen.

Jødenes situasjon

Jødene som utgjorde den største minoritetsgruppen i 1800-tallets Warszawa var i en vanskelig situasjon: på den ene siden følte de lojalitet overfor sin kulturelle, jødiske herkomst, sine røtter, skikker og tenkemåte. På den andre siden måtte de være lojale mot sine arbeidsgivere, arbeidskolleger, den statlige administrasjonen med andre ord alt de møtte i hverdagen i det russiskokkuperte Warszawa. Mange polakker forventet at jødene viste lojalitet fremfor alt mot Polen. Enkelte jøder identifiserte seg med sitt ”polske hjemland” på tross av dilemmaet. De fleste tilpasset seg den makten de var underlagt og til dens forventninger om politisk og språklig underkastelse. Ofte provoserte russerene fram motstand mot den jødiske befolkningen, for å sette polakker og jøder opp mot hverandre. Historikeren Alina Cała påpeker dette i sin bok *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864-1897)* (Assimilering av jødene i det polske kongedømmet (1864-1897)). Hun hevder at de fleste pogromene som fant sted på slutten av 1800-tallet var fremprovosert av tsaren, og bidro til forsterkede anti-

⁸⁶ Vil her minne om at også Prus hadde opplevd fangenskap i Sibir.

jødiske holdninger blant den polske befolkningen.⁸⁷ På grunn av sensuren kommer ikke dette så tydelig frem i *Lalka*, men fenomenet hadde grusomme konsekvenser for mange personer og familier. Romanen antyder derimot at jødene ikke ønsket å ta del i stagnasjonen det polske samfunnet gir inntrykk av å befinne seg i. Derfor ønsker Wokulski å samarbeide med denne gruppen. Han ser at det er i samarbeid med Warszawas fleretniske grupper at mulighetene til å endre sin sosiale status ligger.

De fleste polske jødene på 1800-tallet var skreddere, skomakere og butikkeiere som kjempet for egen eksistens i det urbane kaoset som den nye samfunnsstrukturen medbrakte. De overtok polske bedrifter og eiendommer for å skape arbeidsplasser til egne og dermed overleve økonomisk i samfunnet. I *Lalka* overtar Henryk Szlangbaum Wokulskis forretning.

Industrialisering og nye samfunnsklasser

Som følge av økt industrialisering etter den siste delingen i 1864, oppstod enorme fabrikker og en sterk økning i produksjon av varer i Warszawa. Produksjonsøkningen førte med seg en større omsetning av kapital og dermed også større tilflytning til byene. I stor grad beskjeftiget jødene seg med handel og økonomi, men også tyskerne utgjorde en viktig del av handelsstanden. Adelen ønsket ikke å besudle seg med handel siden de anså yrket som uverdigg og fra gammelt av hadde utnyttet jødene til den slags.⁸⁸ I *Lalka* eksemplifiseres den jødiske stereotypien blant annet av Szlangbaum senior som er pantelåner: "Wysiadł przed niepozornym sklepikiem, nad którym wisiał czarny szyld z żółtawym napisem: "Kantor wekslu i loterii S. Szlangbauma." (Prus 2007:170/ [Wokulski] gikk ut foran en beskjeden butikk. Over den hang et svart skilt hvor det med gulaktig skrift sto: "S. Szlangbaums kontor for lån og lotteri.) I følge Michlic var jødene godt synlige også i industrialiseringsprosessen:

Ex-patriate nobles often had mixed reactions toward wealthy Warszawa Jews who acted as the forerunners of modernization, involved in building the banking and trading system and bringing railways to the Russian partitioned zone. (...) Patriotic Polish nobles did not express such ambivalent reactions toward the German bourgeoisie and the new German colonists who were also involved in economic

⁸⁷ Cała, A., *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864-1897)*, 1989, s. 268

⁸⁸ Historikeren Andrzej Chwałba påpeker at også faktorer som egne ritualer og tradisjoner i deres religion bidro til behovet for egne slaktere, bakere og skreddere. Jødene hentet kunnskapene sine fra andre nasjoner som var kommet lengre i industrialiseringsprosessen enn Polen, som var et av de siste landene i Europa til å avskaffe føydalsamfunnet. (Chwałba, A., *Historia Polski 1795-1918*, 2000, s. 102

modernization and who, in contrast to the Jewish community, enjoyed full political and civic rights in the kingdom of Poland.⁸⁹

Som kontrast til den stadig økende mistroen mot jødene ser vi at den tyske gruppen ikke opplevde samme mistenkeliggjøring i den polske befolkningen som den jødiske. Selv om også polakker av tysk herkomst gjorde seg gjeldende i den polske moderniseringsprosessen, ble de ikke ansett som like ”fremmede” som de polske jødene. Dermed fikk de større politisk frihet. Malik understreker tyskernes bidrag til å utdanne polske handelsmenn, som igjen bidro til å øke polakkenes forståelse for handelsyrket: ”I Polen var det nødvendig med opplæring i handelsyrket (dette var et av målene til positivistene) – og ble tatt hånd om av tyskerne.”⁹⁰ Faktorer som at jødene er mer kulturelt og religiøst differansierte, ga økt bidrag til distansering mot denne gruppen. Jødene ble oppfattet som mer fremmede enn tyskerne.

Her er det viktig å merke seg at epoken med revolusjoner i Europa generelt og utviklingen av nye samfunnsstrukturer i de polske områdene spesielt, førte til en omdefinering av begrepene ”nasjonalitet” og ”identitet”, og dermed oppfatningen av hva det innebar ”å være polsk”.⁹¹ I følge statsviteren Øyvind Østerud var det industrialismen som brøt opp det tradisjonelle jordbrukssamfunnets lokale tilknytninger og identifikasjoner. Det nye industrisamfunnet var preget av arbeidsdeling, spesialisering, samt sosial og geografisk bevegelighet. Identitet ble ikke lenger bestemt av stabile sosiale nisjer, eller uttrykt i strukturelt fastfrosne samfunnsroller.⁹² Dette gjelder i høyeste grad for *Lalka*, hvor identitet ikke lenger er definert ut i fra rang og privilegier, men fra hvilken rolle en borger innehar i den nye samfunnsmodellen. Sagt med andre ord: Hvilken nasjonalidentitet Wokulski og de andre romanpersonene ønsket å ha, kunne være motstridende med hvordan de ble oppfattet av andre. Selv om en jøde regnet seg som polakk, regnet ikke alltid den etnisk polske befolkningen ham som ”etnisk polakk”. Identiteten bestemmes i stor grad av subjektive meninger i befolkningen.

Med sine ferdigheter fant dermed de urbane jødene, spesielt i Warszawa, ofte tilhørighet blant intelligentsiaen. I motsetning til den splittede adelen utgjør de en gruppe som er målrettet, arbeidsom og sammensveiset. For å sitere Szlangbaum senior:

⁸⁹ Michlic, J.B., *Poland's threatening other: the image of the Jew from 1880 to the present*, 2006, s. 45

⁹⁰ Malik, J.A., ”*Lalka*” *Historie z różnych światów*, 2005, s. 48

⁹¹ Om definisjoner av nasjonalitet/identitet se s. 57

⁹² Østerud, Ø., *Hva er nasjonalisme?*, 1994, s. 81

”(...) U nas ciągle jest zajęty rozum i dlatego Żydzi mają rozum, i dlatego [...], oni cały świat zawojują. U państwa wszystko się robi przez te sercowe gorączkę i przez wojne, a u nas tylko przez mądrość i cierpliwość.” (Prus 2007:172)

(...) Vi holder fornuften opptatt hele tiden og derfor er Jøder så fornuftige. Og derfor [...], kommer de til å erobre hele verden. Hos dere gjør man alt gjennom krig og følelser, mens det hos oss blir gjort gjennom klokskap og tålmodighet.

Her refererer den polske jøden blant annet til synet på den romantiske generasjonen som Rzecki og mange polakker representerer. Jødene og deres handlekraft utgjorde for noen et forbilde, for andre en samfunnsfare. Der polakkene var splittet av misunnelse og rivalisering, virket det som jødene holdt sammen og støttet hverandre. De hadde et fortrinn i handelsyrket på grunn av lang tids erfaring. I motsetning til sløsing av formuer på fornøyelser tjente heller jødene penger på polakkenes ”hjertefeber”.

Et gjennomgående syn blant store deler av den polske befolkningen var at jødene tjente penger på deres bekostning. Sosiologen Aleksander Hertz, som selv var av jødisk herkomst, refererer i boken *The Jews in Polish culture* til jødene som ”en egen kaste” i det polske systemet:

A caste occupies a definite place in a given nation's general society. [...] Caste members are subject to definitions strictly determining their behavior and attitudes both in and out of the caste. A Jew was a Jew and that said everything about him, at the same time assigning him his place in Polish life as a whole.⁹³

De polske jødene utgjorde en sammensatt kulturell, religiøs og lingvistisk gruppe. De hadde skapt sin egen litteratur, filosofi og kunst. De hadde også sitt eget lovsystem. Disse elementene skapte den jødiske modellen, som igjen markerte jødernes posisjon i det polske samfunnet.⁹⁴ Som Hertz påpeker fantes det forskjeller innenfor den jødiske kasten som gjorde at det oppstod interne konflikter på tvers av klassetilhørighet. I romanen skildres denne type konflikt i forholdet mellom Szuman og Szlangbaum etter at begge finner tilbake til sin jødiske

⁹³ Hertz, A., *The Jews in Polish culture*, 1988, s. 62

⁹⁴ Språket, Yiddish, ble ansett som en av de grunnleggende elementene som formet kasten og understreket enkeltmenneskets tilhørighet innenfor den. Var Yiddish en persons førstespråk, indikerte det også at han var medlem av den jødiske kasten. Dette skapte motstand blant den ikke-jødiske befolkningen mot Yiddish, som de mente var en sjargong og ikke et eget språk. Denne holdningen var også gjeldende blant de assimilerte jødene som tok avstand fra den jødiske kasten. (Hertz, A., *The Jews in Polish culture*, 1988, s. 62)

kaste. Vi mer enn aner et konkurranseforhold mellom de konservative jødene og den ”frigjorte” jødiske intelligentsiaen.

Voksende antisemittisme

I annen halvdel av 1800-tallet var den konservative Warszawa-pressen svært opptatt av det såkalte ”Jødespørsmålet”. I tidsskriftet *Rola* (Jordbruk) skriver redaktøren blant annet om farene som de assimilerte og høyt utdannede jødene utgjorde på denne tiden: disse er de mest truende for polskheten, fordi de vanskelig lar seg identifisere. I følge Michlic var det en økt overbevisning i den polske befolkningen om at en assimilert jøde ikke var til å stole på, selv etter at vedkommende hadde konvertert til kristendommen.⁹⁵ Deler av den polske befolkningen mente at ”den ekte” katolske polakken ikke så noen samarbeidsmuligheter med den jødiske befolkningen. Jødene burde enten interneres i gettoer eller emigrere. Resultatet av denne type holdninger var først og fremst en marginalisering av den jødiske minoriteten. *Lalka* viser da også at assimileringsspørsmålet var veldig sammensatt. Selv om Wokulski er en ”utypisk polakk” som er åpen for å samarbeid og omgås andre etniske grupper, delte ikke majoriteten av befolkningen denne åpenheten. Michlic påpeker:

Jews were a ”visible” strong ethno-cultural group because of their prominent role in the state economy, their maintenance of a distinctive moral-cultural identity, and their internal institutions, whereas other ethno-cultural groups appeared ”less visible” in an economic and cultural sense.⁹⁶

Altså var den jødiske gruppen den mest differensierte i det polske samfunnet, samtidig som den hadde en viktig rolle i den statlige økonomien. Ikke alle etniske polakker var like fornøyde med jødenes økonomiske bidrag.

I en sårbar situasjon som den Polen var i under delingene vokste mistro og skepsis mot andre etniske grupper, og jødene i særdeleshet ble sett på som bærere av all negativ utvikling. De andre etniske gruppene ser ut til å klare seg bedre enn de etniske polakkene i *Lalka*. Selv gir polakkene inntrykk av at de har ”gitt opp”. Resignasjonen i det polske samfunnet fører til at personer som Wokulski og hans forsøk på å jobbe for et bedre samfunn, blir møtt med hån og mismot. Støttet av egen kaste, klarer jødene å ekspandere på det økonomiske markedet.

⁹⁵ Michlic, J.B., *Poland's threatening other: the image of the Jew from 1880 to the present*, 2006, s. 47

⁹⁶ Michlic, J.B., *Poland's threatening other: the image of the Jew from 1880 to the present*, 2006, s. 42

Lite villige til å innrømme sin egen hjelpesløshet, legger de etniske polakkene skylden på jødene fordi de har en annen etnisk bakgrunn. Derfor vil jeg i det følgende redegjøre for hva jeg legger i begrepet "etnisitet" og hvilken etniske gruppe jeg mener de forskjellige minoritetene regner seg til.

Hvordan forstå "etnisitet"

Gjennom historien har ulike befolkningsgrupper lagt ulike kriterier til grunn for å definere sin tilhørighet. Den dikotomiske inndelingen av verden i "oss" og "dem" er relevant for å definere samfunnsgrupper og for å forklare egen posisjon i samfunnet. De "fremmede" utgjør en målsetting for å definere egen identitet.⁹⁷ Sosialantropolog Thomas Hylland Eriksen forklarer etnisitet slik: "The term ethnicity refers to relationships between groups whose members consider themselves distinctive, and these groups may be ranked hierarchically within a society."⁹⁸ Han understreker også at gruppeidentiteter alltid må defineres i relasjon til det de ikke er, det vil si til ikke-medlemmer av denne gruppen.⁹⁹ Michlic påpeker at det i utformingen av en gruppes nasjonale selvidentitet, i den senere tid har vært viktig å poengtere problemet "de andre" utgjør i form av en rivaliserende eller en fiendtlig gruppe:

[...] the external or internal "threatening other" is an important part of the process of the formation and reevaluation of national identity and that in some cases an imagined "threatening other" can be as important in influencing the self-conception of the nation as an actual "threatening other".¹⁰⁰

Utsagnet antyder at det kan være vanskelig å skille mellom en imaginær trussel og en reell trussel. Under visse forhold kan en imaginær trussel få forankringspunkt i virkeligheten. Som vi skal se videre i vår diskusjon av Prus' roman, fikk den jødiske gruppen stempelet som "the treathening other" i den polske nasjonale bevissthet. La oss først ta et raskt overblikk over hvordan den polske nasjonale bevissthet ble formet i nyere tid:

De mest privilegerte samfunnsgruppene utgjorde nasjonen før 1795. Ordet nasjon ble opprinnelig brukt om en befolkning som hadde samme opprinnelse, altså om et folk som var bundet sammen av felles fødested. Nasjonbegrepet fikk etterhvert en mer politisk betydning,

⁹⁷ Cała, A., *Asymilacja Żydów w królestwie Polskim (1864-1897)*, 1989, s. 175

⁹⁸ Hylland Eriksen, Th., <http://folk.uio.no/geirthe/Ethnicity.html> (lest 25/3-09) s. 8

⁹⁹ Hylland Eriksen Th., <http://folk.uio.no/geirthe/Ethnicity.html> (lest 25/3-09) s. 11

¹⁰⁰ Michlic, J.B., *Poland's threatening other: the image of the Jew from 1880 to the present*, 2006, s. 6

som begrenset seg til dem som hadde politiske rettigheter, oftest en privilegert overklasse. Den privilegerte overklassen utgjorde nasjonen, mens folket var massene av undersåtter.¹⁰¹ Ved århundreskiftet endret dette synet seg drastisk selv om adelen i *Lalka* fortsatt mener at de har den dominerende rollen i samfunnet. Det nye synet på nasjon gikk bort fra adelens idealer og verdier.

Opplysningstidens kriterier definerte nasjonsbegrepet som et tallmessig stort samfunn som bebodde et avgrenset område og som var underlagt det samme styresettet. Altså kunne ikke en nasjon eksistere uten en stat og omvendt.¹⁰² Siden det gjennom historien har vært vanskelig å definere grensene i Sentral-Europa, blir nasjonalitet ofte etnisk betinget på disse områdene.¹⁰³ Her har gjerne også subjektive kriterier avgjort ens etniske tilhørighet, det vil si hvilken nasjonalitet en selv følte seg medlem av, samt minoritetenes evne til å integrere med den øvrige befolkningen. Polen ble etter 1795 delt tre ganger og etter 1864 sluttet det å eksistere som en egen stat. Synet på nasjonalitet var splittet mellom den polske befolkningen. Der noen støttet opplysningstidens prinsipper om egen stat som forankringspunktet for nasjonalitet og derfor assimilerte seg med okkupasjonsmaktene, mente andre, blant annet tilhengere av den polske romantikken, at den polske nasjonen i høyeste grad eksisterte selv om den ikke hadde en egen stat. Tilhengere av kompromisspolitikken mente at okkupasjonsstaten var en overgangsperiode som kunne utnyttes til utviklingen av den polske nasjonen, hvor man kunne investere i Polen på det intellektuelle plan, i håp og påvente av bedre tider. I mellomtiden ønsket man å fremme og beskytte ”det genuint polske”, som resulterte i økt skepsis og avstand til de andre etniske gruppene på områdene.¹⁰⁴ Dette til tross for at mange valgte å la seg assimilere inn i det polske samfunnet. Assimileringsspørsmålet er et sentralt tema når vi omtaler de forskjellige etniske gruppene representert i *Lalka*, som jeg vil komme tilbake til om litt.

De generelle nasjonalistiske trendene på slutten av 1800-tallet ga begrepet ”nasjon” en ny betydning. De nasjonalistiske gruppene definerte nasjonen som en befolkning av samme blod og rase, som var født på samme jord, med opphav i de samme forfedrene og som hadde de samme trekkene og interessene for nasjonen.¹⁰⁵ De antisemittiske strømningene, med aviser som for eksempel *Rola* i spissen inkluderte ikke jødene, selv om mange jøder lot seg

¹⁰¹ Østerud, Ø., *Hva er nasjonalisme?*, 1994, s. 16

¹⁰² Chwałba, A., *Historia Polski 1795-1918*, 2000, s. 149

¹⁰³ Østerud, Ø., *Hva er nasjonalisme?*, 1994, s. 22

¹⁰⁴ Etter den franske revolusjonen fikk begrepet ”nasjon” en annen betydning. Idéen om *folket som nasjon* var nå gjeldende. Staten skulle bæres av tredjestanden – borgerskapet. Overklassen kunne bli del av nasjonen hvis de avskrev sine privilegier.

¹⁰⁵ Chwałba, A., *Historia Polski 1795-1918*, 2000, s. 153

assimilere i det polske samfunnet. Det var og ble en utbredt holdning blant befolkningen om at en assimilert jøde ikke var til å stole på.

Østerud argumenterer for at bruken av ordet nasjon også kan være av subjektiv art. En gruppe som anser seg som nasjon, er en nasjon. Verken språklige, religiøse eller andre kulturelle faktorer er stabile og entydige.¹⁰⁶ Min lesning av *Lalka* er tuftet på at ens etniske tilhørighet blir avgjort av de forskjellige ideologiske synspunktene i befolkningen og at etnisiteten dermed langt på vei avgjøres av subjektive kriterier. Wokulski har både russiske, jødiske og tyske venner. Hvilken nasjon definerer imidlertid representanter fra disse gruppene seg med?

¹⁰⁶ Østerud, Ø., *Hva er nasjonalisme?*, 1994, s. 18

Ethnicity is an aspect of social relationship between agents who consider themselves as being culturally distinctive from members of other groups with whom they have a minimum of regular interaction. It can thus also be defined as a social identity (based on a contrast vis-a-vis others) characterised by metaphoric or fictive kinship (Hylland Eriksen, Th., <http://folk.uio.no/geirthe/Ethnicity.html> (lest 25/3-09) s. 12)

Kapittel 3: Fremstillingen av fleretnisitet

I oto jakich mamy dziś Żydów: wytrwałych, cierpliwych, podstępnych, solidarnych, sprytnych [...] Tępiąc wszystko, co lepsze, zrobiliśmy dobór sztuczny i wypiełgnowaliśmy najgorszych. (Prus 2007:477)

(Og slike jøder har vi i dagens samfunn: utholdne, tålmodige, listige, solidariske, utspekulerte [...] Ved å motarbeide alt som er bedre, har vi foretatt en unaturlig segregering og pleiet frem de verste.

Siden *Lalka* omfatter et mangfold av etniske grupperinger, vil jeg nedenfor presentere grupperingene som hovedpersonen interagerer mest med. I mine øyne er den jødiske gruppen mest dominerende i Wokulskis sosiale nettverk, men også tyskerne og russerne er representerte. Deretter vil jeg diskutere hovedpersonens forretning og dens rolle som samlingspunkt for nettopp ”det fleretniske”.

Jødene

Som nevnt ønsket ikke alle polske jøder på 1800-tallet å isolere seg, men forsøkte å assimilere seg inn i den etnisk polske befolkningen. Til tross for at jødene som regel bosatte seg sammen i egne bydeler og viste motvilje til blandede ekteskap, var det enkelte som prøvde å bryte ut av dette mønsteret. I *Lalka* møter vi pantelåneren Szlangbaums sønn, Henryk Szlangbaum, som er en representant for denne typen jødiske borgere. I følge Rzecki har Henryk et lite fordelaktig utseende og gjør et dårlig inntrykk på besøkende når han sitter på kontoret sitt:

Mały, czarny, zgarbiony, zarośnięty, słowem – trzech groszy nie dałbyś za niego, kiedy siedzi za kantorkiem. Ale niech no gość wejdzie (Szlangbaum pracuje w wydziale ruskich tkanin), Chryste elejson! ... Kręci się jak fryga (...) (Prus 2007:132)

Liten, sort, lutrygget, forvokst, sagt med ett ord – du ville ikke gitt tre øre for ham der han sitter i vekslingskassen. Men, la en kunde komme inn (Szlangbaum jobber i avdelingen for russiske tekstiler), Christe eleison! ... Han virrer hvileløst omkring (...)

Rzecki forteller videre at Henryk er usedvanlig flink til å jobbe og i tillegg flink med kundene, er overbevisende og fremstår som en god selger. Henryk er også et eksempel på en *de-assimilert* jøde: før het han Szlangowski, feiret jul og påske og tok avstand fra det jødiske:

”Lubię tylko kielbasę, ale bez czosnku. Czosnku znieść nie mogę.” (Prus 2007:133/ Jeg liker kun kjøttpølse, men uten hvitløk. Hvitløk klarer jeg ikke). Hvitløk er i romanen (som i det polske 1800-talls-samfunnet for øvrig) noe som ofte blir forbundet med jøder. Etter Henryk er kommet tilbake fra Sibir, tar han jobb i en katolsk butikk, selv om jødene tilbyr ham bedre betingelser. Hans mål er å assimilere seg inn i det etniske-polske fellesskapet, og jobber fra dette øyeblikket av bestandig for katolikker. Først etter at motstanden mot den jødiske befolkningen tiltar, blir han sagt opp og tilbudt jobb hos Wokulski. Wokulski husker ham som en god venn og vil hjelpe jøden. Ettersom tiden går og de antijødiske holdningene blant polakkene blir sterkere, går Henryk tilbake til sitt opprinnelige jødiske etternavn og identifiserer seg mer med jødene enn med polakkene. Dette skjer fordi de etniske polakkene stenger for hans forsøk på assimilering og ”presser” ham tilbake til sin egen jødiske kaste.

Szlangbaum senior, altså Henryks far, er en gammel, skallet mann med grått skjegg. Han er innehaver av ”Kantor wekslu i loterii S. Szlangbauma” (S.Szlangbaums kontor for veksel og lotteri), og er en ivrig entusiast av gjetteleker, rebuser og alskens konkurranser. Szlangbaum anser sitt eget folk som tålmodig og klokt, og har tro på at de en dag vil vinne verden. Trofast mot sin religion og tradisjon, representerer han den konservative delen av den jødiske befolkningen. Samtidig misliker han de unge jødene, deriblant sin egen sønn, som prøver å bli ”polske” og glemme sine røtter:

Jak nas będą kopać i pluć, i dręczyć, wtedy może upamiętają się i te młode Żydki, co jak mój Henryk poubierali się w surduty i nie zachowują swoje religie. (Prus 2007:171)

Hvis de sparker oss, spytter på oss og plager oss, da tenker kanskje de unge jødene seg om, de som likt min Henryk har ikledd seg vester og er ikke sin religion tro.

Etter min mening representerer Szlangbaum senior den erfarne og ”kloke” jøden. Han ser at polakkenes negative bemerkninger mot den jødiske gruppen på sikt vil vende jødene mot de etniske polakkene. Det er også ham Wokulski henvender seg til når han trenger hjelp til å kjøpe Tomasz Łęckis (Izabelas far) bygård, for å redde denne fra økonomisk ruin. Til tross for sin skepsis mot at Wokulski vil by mer enn bygården er verdt, får Szlangbaum flere jødiske budgivere til å stille opp, slik at auksjonen skal virke autentisk:

Ja mogę dać jeszcze z parę Żydki, po pięć rubelków... Zrobi się taka licytacja, co pan może zapłacić za ten dom choćby sto pięćdziesiąt tysięcy i nikt nie zmiarkuje, jaki jest interes...(Prus 2007:173)

Jeg kan enda gi et par jødegutter, for fem rubler hver... Det blir en slik budrunde, at herren kan betale hundreogfemti tusen for den bygården og ingen vil merke hva det er for en handel...

Dermed bistår han Wokulski når han trenger hjelp. Budrunden Szlangbaum taler om skal sikre Wokulski bygården etter Izabelas far, noe førstnevnte stiller seg positivt til, selvom budrunden er arrangert. Som et resultat av sin handelsvirksomhet, sitter Szlangbaum på "de riktige" kontaktene til å iscenesette en budrunde.

Samtidig som Szlangbaum er svært skeptisk til etniske polakker, er han stolt over sin jødiske kaste:

U nas, panie, niby u Żydów, jak sie młodzi zejda, to oni nie zajmują się, jak u państwo, tańcami, komplementami, ubiorami, głupstwami, ale oni albo robią rachunki, albo oglądają uczzone książki, jeden przed drugim zdaje egzamin albo rozwiązuje sobie szarady, rebusy, szachowe zadanie. U nas ciągle jest zajęty rozum i dlatego Żydzi mają rozum, i dlatego, niech się pan nie obrazi, oni cały świat zawojują. U państwa wszystko się robi przez te sercowe gorączki i przez wojne, a u nas tylko przez mądrość i cierpliwość. (Prus 2007:172)

Hos oss, min herre, hos jødene, er det sånn at når de unge kommer sammen, holder de seg ikke opptatt med dans, komplimenter, kledninger og dumheter, slik dere gjør, men de beskjeftiger seg med regnskap eller ser i lærde bøker. En går opp til eksamen foran en annen, en løser rebuser, gjetteleker eller oppgaver i sjakk. Hos oss holdes fornuften i sving, derfor er jøder så fornuftige og derfor, bli nå ikke fornærmet, kommer jødene til å erobre verden. Hos dere gjøres alt gjennom denne hjertefebren og gjennom krig, mens det hos oss gjøres gjennom klokskap og tålmodighet.

I denne samtalen med Wokulski kritiserer Szlangbaum ikke bare den polske mentaliteten, men også den romantiske måten å se verden på. Dermed kritiserer han også en side ved hovedpersonen selv. Ifølge Szlangbaum anser polakkene "krig og kjærlighet" som løsninger

på alle problemer; særlig er de adelige mer glade i fest og moro enn i å utvikle seg intellektuelt. Jødene derimot blir fra ungdommen av oppdratt til å ”øve opp hjernen”. Deres sammenkomster er basert på intellektuelle utfordringer, og derfor er de best rustet til å bruke hodet i forretninger. Med sin tålmodighet, besluttosomhet og klokhet, kommer de til å oppnå mye, mener gamle Szlangbaum.

Szlangbaum senior (og etter hvert også hans sønn, Henryk), representerer på mange måter de ”typiske” jødene som beskjeftiger seg med utlån av penger og handel, og som til sist overtar polakkenes forretninger. ”Jøder” definerer jeg i denne sammenhengen ut i fra kulturelle og religiøse kriterier: de er født i Polen og snakker polsk, men innehar samtidig sin egen gruppe-identitet som er annerledes enn den polske. Selv om Henryk Szlangbaum gjerne vil definere seg som polsk, deler ikke den polske befolkningen dette synet og tvinger ham dermed tilbake til sin jødiske kaste. For polakkene er jødene en fremmed gruppe, de er ”de truende andre”, for å bruke Michlics begrep.

Den tredje jødiske skikkelsen som blir inngående beskrevet i *Lalka*, er Michał Szuman. Han er lege og kjempet sammen med Wokulski under Januaropprøret. Szuman er dermed et eksempel på en polsk patriot som har risikert livet for ”den polske saken”. Han er en aldrende ungkar; liten av vekst og med et sort skjegg blir han betraktet som en raring. Tidligere eide han store rikdommer og behandlet folk uten å ta betaling for det. Slik beskrives han i Rzeckis memoarer:

Doktor Szuman jest także starozakonny, ale niezwykły to człowiek. Miał nawet ochrzcić się, gdyż zakochał się w chrześcijance; ale że umarła, więc dał spokój. [...] Dziś całkiem porzucił praktykę lekarską, ma spory majątek i tylko zajmuje się badaniem ludzi czy też ich włosów. Mały, żółty, ma przejmujące spojrzenie, przed którym trudno się ukryć. A że zna się ze [Wokulskim] od dawna, więc musi wiedzieć wszystkie jego tajemnice. (Prus 2007:139)

Doktor Szuman bekjenner seg også til den ortodokse judaismen, men han er et uvanlig menneske. Han skulle sogar la seg døpe, etter å ha forelsket seg i en kristen dame; men siden hun døde, lot han være. [...] I dag har han sagt fra seg legepraksisen, han har en stor formue og beskjeftiger seg kun med undersøkelser av mennesker og deres hår. Han er liten, gul, og har et gjennomskuende blikk som det er vanskelig å skjule seg for. Og siden han har kjent [Wokulski] fra gammelt av, må han kjenne til alle hans hemmeligheter.

Til og begynne med fremstår Szuman som assimilert; han forelsker seg i en katolsk kvinne og for hennes skyld er han villig til å la seg døpe. Hans utkårede dør derimot fra ham og dåpen blir ikke fullbyrdet. Szuman representerer det Michlic refererer til som en jødisk intelligentsia, sekularisert som følge av økt modernisering og urbanisering.¹⁰⁷ Han er dessuten en innbitt vitenskapsentusiast, men skeptisk til polakkenes kunnskapsnivå:

Niech mniej diabli porwą, jeżeli w Polsce byłoby możliwym nie tylko wynalezienie, ale nawet drukowanie tablic logarytmicznych. Dobry Polak poci się już przy drugiej cyfrze dziesiątej, przy piątej dostaje gorączki, a przy siódmej zabija go apopleksja. (Prus 2007:183)

Måtte fanden ta meg, om det i Polen ville være mulig, ikke bare å finne opp, men også trykke logaritmiske tabeller. En god polakk svetter allerede ved den andre tiendedels benevnelsen, ved den femte får han feber, mens den syvende tar livet av ham med apopleksi.

I Rzeckis Dagbok beskrives Szuman som klok, med øyne som ser alt og som er godt oppdatert på det som skjer rundt ham. Derfor spør den gamle ekspeditøren ved flere anledninger legen til råds når det gjelder Wokulski. Szuman påpeker overfor Rzecki at selv om han er jøde, tar han avstand fra jødiske "luringer" som bedriver handel:

Ktoż więc im będzie służył? ...Bo ja, choć jestem Żyd, także nie wdzieje liberii tych parchów (Prus 2007:473).

Hvem skal så tjene dem?... For jeg, selv om jeg er jøde, liker heller ikke oppfinnelsene til disse jødeguttene.

Samtidig som han distanserer seg fra det jødiske, understreker Szuman sin "polske" tilhørighet: „My, Polacy, jesteśmy skazani na głupców nawet w tak prostej rzeczy jak miłość” (Prus 2007:474/ Vi, polakker, er dømt til å være dumme, til og med i en så enkel sak som kjærlighet). I Dagboken vurderer Rzecki Szuman på følgende måte: ”Żyd, bo Żyd, ma to

¹⁰⁷ Michlic, J.B., *Poland's threatening other: the image of the Jew from 1880 to the present*, 2006 s. 25

wypisane od czuba do pięty, ale rzetelny przyjaciel i człowiek z poczuciem humoru”. (Prus 2007:475/ Jøde, fordi han er jøde, det står skrevet på ham fra topp til tå, men han er en lojal venn og en person med god humoristisk sans). Altså er det et skille mellom Rzeckis subjektive meninger som dagbokforfatter og Rzecki slik han kommenteres av den allvitende fortelleren: I jeg-fortellingen er han positivt innstilt til den jødiske befolkningen, men som person på det primære handlingsplan virker Rzecki påvirket av den polske befolkningens meninger om jødene. I sine egne dagboknedtegnelser ser han derimot jødens gode kvaliteter.

Som Wokulski, representerer også Szuman idealismens nederlag. Hans forsøk på å bidra til det polske samfunnets vekst møtes med skepsis og mistenksomhet fra den polske majoriteten. Szuman vil gjerne bidra til samfunnets vekst, men samtidig opplever han en marginalisering av sin egen *kaste*. I likhet med den polske hovedpersonen er den jødiske bipersonen et offer for en indre splittelse. Selv er han ikke overbevist om hvilken etniske gruppe han vil tilhøre. Han føler seg forrådt av samfunnet han lever i.

Tyskerne

Den tyske gruppen er representert av familien Hopfer, innehaverne av vinkjelleren der Wokulski jobbet som ung, og familien Mincel – de opprinnelige eierne av Wokulskis forretning, som hovedpersonen arvet etter sin avdøde kone Małgorzata Mincel.¹⁰⁸ I *Lalka* blir vi kjent med den tyske gruppen først og fremst gjennom Rzeckis Dagbok. De er derfor farget av hans subjektive meninger. Den gamle ekspeditøren oppfatter tyskerne som et fornuftig, flittig, men også pedantisk folkeslag, som er fiksert på sine egne ”ritualer”. Ewa Paczoska påpeker at tyskerne i dagboken har en stereotypisk karakter og at de derfor er så ensformig og dukkeaktig fremstilt.¹⁰⁹

I beskrivelsen av den tysk-etniske grupperingen, legges det vekt på ordenssans, pedanteri og sparsommelighet. De har dessuten begrenset oversikt over verden rundt seg:

Najczęściej, rozumie się, była mowa o tęsknotach tułaczki, niewygodach żołnierskiego życia albo o bitwach [...] Gdym już skończył [...] staruszka zaś trzęsąc głową mówiła: – Jezu! Jezu... jakie to straszne... Ale powiedz mi, drogi Ignacy, więc po co ty właściwie poszedłeś na Węgry? (Prus 2007:126)

¹⁰⁸ I følge Jakub Malik er Mincel basert på en autentisk, tysk familie, bosatt i Lublin. Han mener at Mincels butikk opprinnelig hadde beliggenhet i denne byen. (Malik J.A, ”*Lalka*” *Historie z różnych światów*”, 2005, s. 32)

¹⁰⁹ Paczoska E., *Lalka - czyli rozpad świata*, 2008, s. 78

Som oftest var det snakk om savnet etter turene, alle ubehaglighetene i livet til en soldat eller om selve slagene [...] Når jeg var ferdig [...] sa gamlemor mens hun ristet på hodet: – Jesus! Jesus... så fryktelig... Men si meg, kjære Ignacy, hvorfor dro du egentlig til Ungarn?

Bestemor Mincel kan ikke forstå Rzeckis hensikter med å dra ut i krig. Selv etter at Rzecki har fortalt om sine opplevelser, skjønner ikke den tyske kvinnen hva han egentlig foretok seg i Ungarn. Paczoska mener at tyskernes begrensninger bidrar til at polskheten virker som et mer attraktivt alternativ for dem. Malik på sin side argumenterer for at det stereotypiske bildet av tyskerne har grobunn i den gamle protestantiske etos, hvor man verdsetter arbeid og sparsommelighet, noe som ikke nødvendigvis blir forstått i den polsk-katolske sfæren. Siden Mincel beskrives av Rzecki, som ikke nødvendigvis har kjennskap til det protestantiske verdigrunnlaget, framstår gamle Mincel som en nærmest grådig, tysk karikatur.¹¹⁰ Tyskerne vil gjerne identifisere seg med den polske gruppen, men fremstår i Dagboken som svært begrensede i forhold til de etniske polakkene. Likevel fremstilles ikke det tyske borgerskapet som truende mot polske bedrifter. Som helhet blir de fremstilt på en positiv, varm og interessant måte i romanen. Malik understreker at det var forholdsvis lett for tyskerne å assimilere seg inn i det polske storsamfunnet, ettersom de ikke skapte egne, lukkede samfunn. I motsetning til jødene som skapte egne, jødiske shtetler og som viste motvilje til blandede ekteskap, skapte ikke tyskerne ”egne” bydeler som fungerte som kolonier. Tyskerne bosatte seg blant polakker, hadde daglig kontakt med dem, og gikk ofte inn i familierelasjoner med polakkene ved å inngå giftemål med dem. Siden tyskerne prøver å integrere seg med det polske samfunnet, fremstår de ikke som like truende for den polske handelsstanden, slik ”de separatistiske” jødene gjør. I følge Malik fryktet ikke polakkene for sin nasjonale identitet eller for økt germanisering, fordi den tyske gruppen fremstod som svært åpen for deres samfunn og levemåte.¹¹¹

På den annen side – igjen sett gjennom Rzeckis øyne kan bestemor Mincel fremstå som triviell, med liten interesse for høyere frihetstanker:

¹¹⁰ Malik J.A., *”Lalka” Historie z różnych światów*, 2005, s. 55

¹¹¹ Malik J.A., *”Lalka” Historie z różnych światów*, 2005, s. 60

– Jezu! Jezu... jakie to straszne... Ale powiedz mi, drogi Ignacy, więc po co ty właściwie poszedłeś na Węgry?..... – kawa była przecież zawsze dobra i przy obiedzie najadał się do syta... Dlaczego więc to zrobił? (Prus 2007:126)

Jesus! Jesus... så fryktelig... Men si meg, kjære Ignacy, hvorfor dro du egentlig til Ungarn?... – Kaffen her har jo alltid vært god og du har alltid spist deg mett ved middagsbordet. Så hvorfor gjorde du det?

Både gamle Mincel og bestemor fremstår som svært lite interesserte i ting som ikke angår deres hverdag og deres butikk.

Den unge generasjon tyskere er derimot godt integrert i samfunnet og viser interesse for allmennpolitikk. Mincels nevøer, Franz og Jan, representerer denne generasjon tyskere. Den første er riktignok en litt merkelig og innbitt fyr, mens den andre er mer åpen i sine meninger; sistnevnte kan forstå Rzeckis og Katzs deltakelse i de ungarske frigjøringskampene. Selv uttrykker han et ønske om å kunne dra, men jobben i butikken tillater ham det ikke. Videre fremstår Jan som litt komisk i sin evige søken etter polske røtter: "Czuje w sobie starożytną polską krew!...Niemka nie mogłaby mnie urodzić!... Mam zresztą dokumenta... (Prus 2007:125/ Jeg kjenner det gamle, polske blod i meg. En tysk dame kan ikke ha født meg!... Jeg har dessuten dokumenter...). Polakkene er et ideal som den etniske tyskeren måler seg opp mot. Kontrasten mellom de to tyksåttede brødrene er betegnende for den generelle splittelsen i befolkningen: Der enkelte identifiserte seg med det polske og ønsket å bli en del av majoriteten, ønsket andre å fremme sitt særegne, etniske minoritetpreg.

Til tross for at familien Mincel er fargerik og består av et bredt spekter av forskjellige personligheter, gir de inntrykk av å være sammensveiset og samarbeider med å utvikle forretningen. Selv om de to unge brødrene tilsynelatende ofte blir uvenner er de lojale mot hverandre. Den ene testamenterer all sin eiendom til den andre. Slik får leseren innblikk i den "tyske" måten å drive forretning på, hvor geskjeften går i arv i generasjoner. I følge Malik ønsket forfatteren av *Lalka* samtidig å vise en annen side av tyskerne, ikke bare stereotypien om den arbeidsomme og hjemlige tyskeren. Jan Mincel er gitt to nevøer for å peke på en av de mest sammensatte problemene som den hyppige poloniseringen av tyskere var i bymiljøene på 1800-tallet.¹¹² Malik viser at med innføringen av en yngre generasjon tyskere, brytes den tyske stereotypien, som Mincel og bestemoren representerer.

¹¹² Malik J.A, "Lalka" *Historie z różnych światów*", 2005, s. 58

Fremstillingen av den tyske befolkningen gjør at vi ikke får inntrykk av at det er noe konkurranseforhold mellom den polske og den tyske befolkningen i Warszawa på slutten av denne tiden. Selv om vi vet at tyskerne utgjorde en stor del av handelsstanden i Polen, fremstilles de ikke som like ekspansive og egenrådige som jødene. Her kan vi trekke paralleller til en annen kjent roman av Prus, nemlig *Placówka* (Forposten 1880), hvor jeg oppfatter den tyske gruppen som dominerende. Her er polakkene sta og gammeldagse, mens tyskerne er progressive og løsningsorienterte. Interessant nok får den polske hovedpersonen kun hjelp av en omreisende jøde når kona dør og gården brenner ned.¹¹³ I *Placówka* kan man også trekke paralleller til problemene rundt assimilering. Tyskerne var bedre økonomisk stilt og bedre organisert enn de polske bøndene, som igjen ble negativt bedømt av de polske bøndene.¹¹⁴ Situasjonen var en helt annen på landet, hvor handlingen i *Placówka* utspiller seg. Her formet tyskerne sammensatte og ekspansive, nasjonale grupperinger, som gjorde det vanskelig å assimilere dem inn i befolkningen.¹¹⁵ Urbane tyskere er dermed lettere å assimilere, siden de ønsker å integrere seg med befolkningen. De ligner dessuten på etniske polakker i utseende, feirer samme høytider og har ingen motforestillinger mot giftemål på tvers av etniske grupper (jamfør ekteskapet mellom Wokulski og enkefru Mincel). Som ikke-polsk etnisk gruppering er de ikke like fremmedgjort som jødene er.

Russerne

Den russiske gruppen er lite nevnt i romanen på grunn av sensur. Det er likevel aldri tvil om at Warszawa er under russisk okkupasjon, noe som blir klart hver gang det er snakk om penger (den russiske rubel var gyldig valuta på denne tiden). I romanen fremstår Wokulskis venn og handelspartner, Suzin, som en rettskaffen mann, ivrig etter å hjelpe. Vennskapet og samarbeidet gir hovedpersonen store økonomiske fordeler. For å sitere russeren:

– Zaraz ja tobie odpowiem – mówi Suzin. – Najpierw za to, żeś ty mnie jeszcze w Irkucku przez cztery lata rozumu uczył. Żeby nie ty, ja nie byłbym ten Suzin, co dziś. No, a ja, Stanisławie Piotrowiczu, ja nie wasz człowiek: za dobro daję dobro...” (Prus 2007:325)

¹¹³ Miłosz, Cz., *Historia Literatury Polskiej*, 1999, s. 340

¹¹⁴ Miłosz, Cz., *Historia Literatury Polskiej*, 1999, s. 339

¹¹⁵ Malik, J.A., *"Lalka" Historie z różnych światów*, 2005, s. 62

– Jeg skal straks gjøre noe i gjengjeld – sier Suzin. – Først for at du i fire år da vi enda var i Irkutsk, lærte meg å bruke forstanden. Hadde det ikke vært for deg, hadde jeg ikke vært den Suzin jeg er i dag. Og jeg, kjære Stanisław Piotrowicz, jeg er ikke din mann: for godhet, gir jeg godhet...

Interessant nok fremstilles russeren som “den rettferdige” borger. Han gir Wokulski fordeler og belønning for at han hjalp ham ved en tidligere anledning. Romanens hovedperson har altså et nært forhold til Suzin, som inkluderer ham i sine handelsforbindelser og oppfordrer ham til samarbeid med det russiske imperiet. På grunn av denne og de andre utenlandske forbindelsene øker Wokulski sin formue, i motsetning til samarbeidet med adelen som han taper på.

Men Suzin identifiserer seg ikke med polakkene; tvert om. Ved flere anledninger viser han sin negative og skeptiske innstilling til den polske adelen: ”Takeś shardział pomiędzy waszą parszywą szlachtą, że o mnie już nie dbasz. (Prus 2007:324/ Du har hardnet sånn iblant deres ufordragelige adel, at du ikke lenger bryr deg om meg). Suzin anser ikke adelen for en produktiv gruppe, og vil at Wokulski skal holde med ham i forretninger. Et videre samarbeid med adelen vil ikke gi Wokulski fordeler, da denne gruppen ikke belønner ham for hans innsats. Ved flere anledninger viser derimot Suzin sin patriotisme i forhold til det russiske:

Twoje przykaszczyki, Stanisławie Piotrowiczu, to same porządne panowie, polska szlachta.... Nu, ale gdzie im da naszych!...

Dine tilhørere, Stanisław Piotrowicz, er bare skikkelige herrer, polsk adel... Men, de kan ikke måle seg med våre!...

– eller:

Ach, ty pan! Ach, ty bezmózgi szlachcic polski! – smiał się Suzin. – Ot, co was gubi wszystkich Polaków, u was na wszystko: i na handel, i na polityke, i na kobiety, u was na wszystko – serce i serce... I to jest wasze głupstwo.¹¹⁶

¹¹⁶ *Lalka* på <http://bplalka.w.interia.pl/lala3739.htm>, s. 3 (lest den 15.02.09)

Åh, du din herremann! Åh, du din hjerneløse polske adelsmann – lo Suzin. – Det som hindrer dere i alt: i handel, i politikk, i kvinner, er at hjertet er løsningen på alt hos dere – hjertet... Og det er deres dumhet.

Hånlig obeserverer Suzin polakkene og deres følelsesmessige engasjement på alle plan. Likevel holder Wokulski god kontakt med russeren.

Til tross for at Suzin er en del av Wokulskis kontaktnett, får man ikke inntrykk av at han er fast bosatt i Warszawa, men kun innom i diverse ærender. Han er strengt tatt representant for undertrykkerne og dermed fremmed for polakkene etnisk sett. I tillegg tilhører han en annen, kristen-ortodoks religion og kultur. Likevel nærer Wokulski et solid vennskap med russeren. Det er som om han ignorerer de etniske ulikhetene og de historiske kontrastene mellom Polen og Russland. Suzin møter vi enten under hovedpersonens reiser til Paris eller i hans forretning.

Et fleretnisk møtested

Wokulskis forretning er hovedarenaen for interaksjonen mellom de forskjellige personene som fremstilles i romanen. Den er et polsk mikrokosmos, et Warszawa i miniatyr, hvor byens problemer tematiseres i mindre skala. I denne sammenhengen påpeker imidlertid Paczoska at forretningen skiller seg fra storbyen på et viktig punkt: her tør alle å kaste masken. Alle sosiale forskjeller viskes ut og personene viser sitt sanne ansikt. Forretningen representerer altså et fristed hvor alle kan være seg selv og gir en pause fra de sosiologisk-kulturelle forholdene som dominerer ellers i samfunnet.¹¹⁷ I hovedpersonens forretning trenger en ikke å skjule sin etniske tilhørighet.¹¹⁸ Livet i Warszawa utspiller seg etter bestemte konvensjoner og rollemønstre, men til Wokulski kan alle komme uten å skjemmes over sin tilhørighet. Malik hevder at forretningen er et symbolsk rom, hvor alle i den fremstilte verden finner sine likemenn.¹¹⁹ Sagt med andre ord: Wokulskis forretning er et ”nullpunkt”. Den er en slags utopi hvor alle forskjeller viskes ut eller blir oversett.

Beskrivelser av butikkens hverdag opptar da også en betydelig plass i Dagboken. Mincels gamle bedrift utgjør på mange måter en kontrast til Wokulskis moderne foretakende. Det kan hevdes at uten familien Mincel og deres kremmervirksomhet, ville ikke *Lalka* verden eksistert. Ifølge Malik utgjør tyskeren Mincel fundamentet til hele romanens verden.

¹¹⁷ Malik, J.A., *”Lalka” Historie z różnych światów*, 2005, s. 27

¹¹⁸ Paczoska, E., *Lalka czyli rozpad świata*, 2008, s. 73

¹¹⁹ Malik, J.A., *”Lalka” Historie z różnych światów*, 2005, s. 25

Den gir liv til den polske entreprenøren Wokulski og hans "landsmann" ekspeditøren Rzecki. Uten Mincel ville verden fremstått som et kaos.¹²⁰ Den tyske forretningen har en så viktig funksjon i romanen fordi den danner en bakgrunn for handlingen som alt måles opp mot, samtidig som den innfører orden i kaoset som ellers er gjeldende i romanen. Den er et sted der alle samfunnslag kan møtes på nøytral grunn. Men også jødene bidrar til forretningens vellykede utvikling. At Henryk kjøper opp forretningen, er positivt for dens overlevelse og videre utvikling.

Rzecki ser ofte tilbake på gamle tider og sammenligner gamle konvensjoner med de nye trendene i handelsyrket. Fryktsomt observerer han at moderniseringen av samfunnet også gjør seg gjeldende i forretningslivet:

Dziś pryncypał bierze tylko dochody z handlu, najczęściej nie zna go i najwięcej troszczy się o to, ażeby jego dzieci nie zostały kupcami. Nie mówie tu o [Wokulskim], który ma szersze zamiary, tylko myślę w ogólności, że kupiec powinien siedzieć w sklepie i wyrabiać sobie ludzi, jeżeli chce mieć porządných. (Prus 2007:26)

I dag tar innehaveren bare inntekter av handelen, som oftest kjenner han ikke til den, og han bryr seg mest av alt om at egne barn ikke skal bli kjøpmenn. Jeg snakker ikke her om [Wokulski], som har større hensikter, men jeg tenker generelt at kjøpmenn bør sitte i forretningen sin og forme sine medarbeidere, om han vil ha skikkelige arbeidere.

Som vi ser er Wokulski den gamles forbilde. Dagbokforfatteren ønsker at vennen skal drive forretningen etter gamle tyske prinsipper om orden og strenge regler, siden han selv er opplært i denne måten å drive butikk på. Dagboknedtegnelsene gir inntrykk av at dette er den riktige måten å drifte forretningen på, siden orden og sparsommelighet er de to viktigste prinsipper i den tyske forretningsdriften. Wokulski driver derimot forretningen etter positivismens prinsipper, hvor åpenhet og inkludering er høyt verdsatte verdier. Mincels velkjente og trygge butikk erstattes med en større og moderne forretning, hvor handel føres etter nye regler. Dette kan i sin tur sies å være en allegori til et "kaotisk" samfunn i forandring, som Rzecki stritter imot. Prus kunne gjennom den moderne forretningen til Wokulski vise de generelle endringene innen handelsyrket, hvor spesialisering og ny måte å betrakte kapital på er gjeldende. Den nye forretningen markerer et skifte fra generell

¹²⁰ Malik, J.A, "Lalka" *Historie z różnych światów*, 2005, s. 25

kremmervirksomhet, der en kunne få tak i alt av varer, til å bli et moderne tilholdssted for en seriøs handelsmann som påvirket markedet.¹²¹ ”Wokulskis forretning billedliggjør den hyppige sivilisasjonsendringen i Warszawa, med byens moderne holdning til økonomi”, skriver Malik.¹²² Dermed representerer den et generasjonsskifte og et brytningspunkt. Wokulski selv er en idealist som følger sin egen overbevisning i handelsvirksomheten. Hovedpersonen har blant annet innsett at det som gir gevinster er et økonomisk samarbeid med de fleretniske gruppene. Den allvitende fortelleren gjengir følgende samtale mellom Rzecki og Wokulski:

– Z Paryża przyszedł transport – rzekł [Rzecki] do Wokulskiego. – Myśle, że trzeba odebrać jutro.

– Jak chcesz.

– I z Moskwy obstalunki za dziesięć tysięcy rubli, na początek maja.

– Spodziewałem się.

– Z Radomia za dwieście rubli, ale furman upomina się o jutro.

Wokulski ruszył ramionami.

– Trzeba raz zerwać z tym kramarstwem – odezwał się po chwili. – Interes żaden, a wymagania ogromne.

– Zerwać z naszymi kupcami?... – spytał zdziwiony Rzecki.

– Zerwać z Żydami – wtrącił półgłosem Lisiecki. – Bardzo dobrze robi szef wycofując z tych parszywych stosunków. Nieraz aż wstyd wydawać reszty, tak pieniądze zalatują cebulą. (Prus 2007:79)

– Det har kommet en forsendelse fra Paris, sa han til Wokulski. – Jeg tror den må avhentes i morgen.

– Som du vil.

– Og bestillinger fra Moskva for ti tusen rubel, til begynnelsen av mai

– Som forventet

– Fra Radom får vi varer for to hundre rubler, men vognmannen ønsker penger i morgen.

Wokulski trakk på skuldrene.

¹²¹ Malik, J.A, *”Lalka” Historie z różnych światów*, 2005, s. 36

¹²² Malik, J.A, *”Lalka” Historie z różnych światów*, 2005, s. 40

- Man må for engangs skyld bryte med den kremmervirksomheten – sa han etter en stund. – Det er ingen inntekter å hente, men det stilles enorme krav.
- Bryte med våre kjøpmenn?... – spurte en undrende Rzecki.
- Bryte med jødene – skjøt Lisiecki inn med lav stemme. – Sjefen gjør rett i å trekke seg ut av disse frekke handelsavtalene. Noen ganger er det pinlig å gi vekslepenger tilbake, for pengene oser sånn av løk.

Dialogen mellom Wokulski, Rzecki og den unge ekspeditøren Lisiecki, peker på et av nøkkelprobemene i *Lalka*: polakkene fremstår som et høylydt og forlangende folk, men klarer ikke å yte like mye som de ikke-polske gruppene. Å samarbeide med de polske selgerne er lite gunstig for forretningsdriften. Forretningen gjør derimot stor suksess i handel med utenlandske varer. Likevel verdsettes ikke et fleretrisk samarbeid av alle ekspeditører.

Ettersom romanens primære handling utfolder seg, blir temaet for diskusjonene mellom de ansatte stadig oftere de voksende motsetningene mellom den polske og den jødiske befolkningen. En av Wokulskis eldste ekspeditører er jøden Henryk Szlangbaum. I Dagboken beskriver Rzecki hans rolle i forretningen:

W oddziale tkanin mały, zgarbiony Szlangbaum z czerwonymi oczyma i wyrazem zajądłości na twarzy kręcił się jak zwykle, skacząc po drabince albo nurzając się między sztukami perkalu. Tak już przywykł do swojej gorączkowej roboty, że choć nie było interesantów, on ciągle wydostawał jakąś sztukę, odwijał i zawijał, ażeby następnie umieścić ją na właściwym miejscu. (Prus 2007:245)

I avdelingen for tekstiler, snodde den lille, lutryggede Szlangbaum seg som vanlig. Med røde øyne og et innbitt uttrykk i ansiktet, hoppende på en stige eller hukende mellom stykker av perkal. Han var blitt så vant til sitt feberhete arbeid, at selv om det ikke var interesserte tilstede trakk han hele tiden frem et stykke materiale, rullet det ut og inn, for så å plassere det på rett sted.

Szlangbaum arbeider flittig selv når det ikke er kunder tilstede (tilsvarende beskrivelser av de polske ansatte er fraværende). Men dagbokforfatteren skjønner ikke hvorfor han jobber når forretningen er tom. Derfor spør Rzecki jøden: – Bo po co pan przekładasz te graty, skoro nie ma gości w sklepie? Og Henryk svarer: – Bah!... gdybym tego nie robił, zapomniałbym gdzie co leży... stawy zaśniedziałyby w członkach... Zresztą – jużem przywykł...” (Prus 2007:246/

– For hvorfor ommøblerer du det skrotet, når det ikke er besøkende i butikken? – Hah!... Hadde jeg ikke gjort det, ville jeg glemt hva som ligger hvor...leddene ville stivnet fast i haspene... I det hele tatt så har jeg blitt så vant til å gjøre det). Igjen fremhever den allvitende fortelleren jødernes iherdighet, noe jeg mener utgjør et positivt trekk ved denne gruppen. Kanskje forbereder Henryk seg til overtakelse av forretningen? Forholdet mellom Rzecki og Szlangbaum blir derimot kjøligere i løpet av romanen. Ikke minst blir jødens skepsis mot Rzecki og andre polakker mer synlig:

Czyżby i [Rzecki] mnie posadzał i śledził?... – błysnęło w głowie Szlangbaumowi i gniew go ogarnął. –Tak, ma ojciec racje... Dziś wszyscy huzia! na Żydów. Niedługo już trzeba będzie zapuścić pejsy i włożyć jarmułkę... (Prus 2007:246)

Er det slik at også [Rzecki] anklager og spionerer på meg? skjøt det inn i hodet på Szlangbaum og sinne overveldet ham. – Ja, far har rett... I dag klager alle på jødene. Snart må man spare til korketrekkere og ta på kipa'en.

Szlangbaums monolog reflekterer mistenksomheten mot de etniske polakkene. Utenfor Dagbokens permer fremstår Rzeckis personlighet som mer tilspisset mot jødene. Sistnevnte viser at majoriteten av polakker alltid vil se en jøde som en jøde, tross alle forsøk på assimilering: "Coś wie, tylko gadać nie chce – myślał Rzecki. – Zawsze Żyd..." (Prus 2007:246/ Han vet noe, men vil ikke plapre – tenkte Rzecki. – Alltid en jøde...). Sitatet impliserer at en jøde ikke er til å stole på. Selv en assimilert jøde vil alltid holde med egne. Rzecki klarer ikke å forstå hvorfor Wokulski stoler mer på en jøde, enn på ham selv: "To jest okropne, że Stach ma więcej zaufania do Żydów aniżeli do mnie..." (Prus 2007:246/ Det er forferdelig at Stach har mer tiltro til en jøde enn til meg...). I den grad den allvitende fortelleren er til å stole på gir monologen på det primære handlingsplanet et mer autentisk bilde av Rzecki. Den tidligere tilhengeren av "likhet og brorskap" parolen, synes her å helle mot mer nasjonalistiske holdninger som er lite gunstige for den jødiske delen av befolkningen.

Hovedpersonen prøver å roe ned de sjåvinistiske uttalelsene fra de øvrige ekspeditørene. Men selv når han innfører åpenhet og inklusjon som prinsipper i driften av forretningen, klarer ikke de ansatte å innordne seg disse. Selv etter at han gir uttrykk for sin misnøye med de negative bemerkningene rettet mot Henryk, finner de mange ansatte metoder for å vise sin avsky. Som Rzecki skriver i Dagboken:

Stanowisko Szlangbauma wyjaśniło się od razu; dziś mnie prędzej coś powiedzą (ba! Nawet zwymyślają) aniżeli jemu. Ale czy wynalazł kto sposób przeciw pośłówkom, minom i spojrzeńiom?... A to wszystko truje biedaka [...] (Prus 2007:133)

Holdningen til Szlangbaum klargjorde seg med engang: i dag sier de snarere mer til meg (ha! de finner til og med på ting) enn til ham. Men har noen funnet opp et middel mot rykter, uttrykk og blikk?... Og alt dette forgifter sinnet til stakkaren (...).

I sine dagboknedtegnelser viser Rzecki sympati med jøden, som er offer for de andres hets på grunn av hans etniske opprinnelse. Vi ser imidlertid at det ikke bare er Henryk som blir offer for jødehetsen. Rzecki lar oss forstå at:

A swoją drogą Stach na tym cierpi. Nie tylko bowiem przyjął do sklepu Szlangbauma, ale jeszcze daje towary żydowskim kupcom i paru Żydków przypuścił do wspólki. Nasi krzyczą i grożą, ale nie jego straszyć; zaciął się i nie ustąpi, choćby go piekli w ogniu. (Prus 2007:134)

På sin side lider også Stach [Wokulski] under dette. Ikke bare har han tatt til seg Szlangbaum i forretningen, men han handler også varer med jødiske kjøpmenn, og har gitt et par jøder innpass i kompaniskapet. Våre kjøpmenn skriker og truer, men han lar seg ikke skremme; han er egensindig og gir ikke etter, selv ikke om de hadde svidd ham med ild.

Entreprenøren og arbeidsgiveren Wokulski lider altså for sitt samarbeid med den jødiske gruppen. Mange andre polske handelsmenn er kritiske, men han nekter å rokke ved sine overbevisninger om åpenhet og inkludering. Dermed blir hovedpersonen offer for polakkenes misunnelse, forakt og irrasjonelle oppførsel. Men med moderniseringen av samfunnet gjelder nye regler. Szuman prøver i den forbindelse å forklare Rzecki hvorfor jødene tar over polske bedrifter:

– Weź pan rodzinę Łękich, co oni robili? Trwonili majątki: trwonił dziad, ojciec i syn, któremu w rezultacie zostało trzydzieści tysięcy ocalonych przez Wokulskiego i – piękna córka dla dopełnienia niedoborów. A co tymczasem robili Szlangbaumowie?

Pieniądze. Zbierał je dziad i ojciec, tak że dziś syn, do niedawna skromny subiekt, za rok będzie trząsł naszym handlem. (Prus 2007:504)

– Ta familien Łęcki, hva har de foretatt seg? Brukt opp formuen: Både bestefaren, faren og sønnen har brukt den opp. Sønnen har riktignok beholdt trettitusen reddet av Wokulski og en vakker datter som fyller opp underskuddet hans. Hva har derimot Szlangbaumene gjort? Tjent penger. Både bestefaren og faren har spart opp, slik at sønnen som for litt siden var en enkel ansatt, om ett år vil dominere vår handel.

Ifølge Szuman er det kun jødene som er istand til å videreutvikle handelen i de polske delområdene. Polakkene er, i følge ham, for opphengt i status og lite tilpasset til endringene i det industrialiserte samfunnet. Derfor er det Szlangbaum som overtar forretningen, ikke Rzecki som har jobbet der i flere generasjoner, og heller ingen andre polakker. I Dagboken kommenterer Rzecki endringene som oppstår etter Szlangbaums overtakelse av forretningen:

Za to wobec gości [Szlangbaum] jest uniżony, a hrabiom a nawet baronom włąziłby pod podeszwy. Ale wobec swoich podwładnych istny hipopotam: ciągle parska i depta ludzi po nogach. To nawet nie jest piękne... swoją drogą radca, Szprot i Lisiecki nie mają racji grozić mu jakimiś awanturami. Cóż więc ja dziś znaczyć w sklepie przy takim smoku? Gdy chce zrobić rachunek, on zagląda mi przez ramię; wydam jaką dyspozycję, on ją zaraz głośno powtarza. Ze sklepu usuwa mnie coraz bardziej (...) (Prus 2007:385)

Mot de besøkende er [Szlangbaum] derimot ydmyk, for grevene og til og med baronene ville han helst krøpet under sålene på. Men mot sine undersåtter er han en reell flodhest. Han kjefter og trækker folk på tærne. Det er ikke et pent syn... på sin side har ikke rådgiveren, Szprot og Lisiecki rett til å true ham med bråk. Hvilken rolle har så jeg i forretningen ved siden av en slik drage? Når jeg skal oppsummere en regning, ser han meg over skulderen, når jeg gir en ordre, gjentar han denne høyt. Han presser meg mer og mer ut av forretningen.

Rzeckis rolle i forretningen blir stadig mer begrenset og Henryk har ikke lenger tiltro til den gamle ekspeditøren. I sin aversjon mot den nye utviklingen i forretningen, klager Rzecki i Dagboken over måten jøden behandler sine ansatte på:

I kiedy tak Szlangbaum zadziera nosa, w mieście na Żydów krzyk. Ile razy wstąpie na piwo, zawsze ktoś napada mnie i wymyśla, że Stach sprzedał sklep Żydom. Radca narzeka, że Żydzi zabierają mu trzecią część emerytury; Szprot utyskuje, że Żydzi popsuli mu interesa; Lisiecki płacze, że mu Szlangbaum wymowił miejsce od świętego Jana, a Klejn milczy. (Prus 2007:382)

Og hver gang Szlangbaum setter nesen i sky, klager man i byen på jødene. De gangene jeg går ut for å ta en øl, er det alltid noen som overfaller meg og dikter opp at Stach har solgt forretningen til jødene. Advokaten klager over at jødene tar fra ham en tredjedel av pensjonen, Szprot proklamerer at jødene har ødelagt hans forretninger. Lisiecki gråter over at Szlangbaum har sagt opp stillingen hans fra St. Hans, mens Klejn tier.

Dagboken tar for seg de konsekvensene Szlangbaums overtakelse av forretningen får for de polsk-etniske ekspeditørene. Antisemitten Lisiecki er den første som blir avskjediget når Szlangbaum tar over driften av forretningen. Isteden ansetter han egne, jødiske ekspeditører. I alle lag av befolkningen klages og jamres det over at jødene tar over bedrifter. Likevel er de polske kjøpmennene passive. Rzecki sørger over det moralske forfallet forretningen gjennomgår. Her fra en av hans samtaler med Wokulski:

– Ale ja do nich straciłem serce – odparł Rzecki. – Jestem przecie stary kupiec i mówię ci, że u nich wszystko stoi na bladze, szaherce i tandecie. (Prus 2007:565)

– Men jeg har ikke hjerte til dem lenger – svarte Rzecki – Jeg er jo en gammel kjøpmann og jeg sier deg, hos dem står alt på forfalskning, svindel og dårlige varer.

Den allvitende fortelleren gjengir igjen den gamle ekspeditørens ”sanne” mening om jødene. Det oppstår en spenning mellom det Rzecki gir uttrykk for i denne samtalen og det han skriver i Dagboken. I Rzeckis beskrivelser av forretningens utvikling, oppleves Szlangbaums overtakelse som en negativ kontrast til Mincels tyske forretning.

Slik gjennomgår Wokulskis virksomhet et trippelt generasjonsskifte, der både tyskere, polakker og jøder har bidratt til drift av den. Tyskerne klarer å beholde forretningen i generasjoner, fordi de får hjelp og støtte fra trofaste ansatte. I denne forbindelse hevder Malik

at å gå bort fra Mincels prinsipper om orden og regler, fører med seg kaos og depresjoner, slik tilfellet er med Wokulski.¹²³ Med bakgrunn i Wokulskis rotløse tilværelse og det faktum at det ikke fins arvinger til å ta over eller kultur for en slik måte å drive butikk på blant polakkene, faller forretningen i ikke-polske, det vil si jødiske hender.

I følge Szuman er Wokulski en person fanget mellom to verdener. Han klarer ikke å holde seg til ett yrke, men hans idealisme fører ham stadig til nye områder. I følge den jødiske legen er dette en negativ egenskap ved hovedpersonen:

– [...] nigdy nie pilnował fachu, a zawsze gonił za mrzonkami. Będąc subiektem chciał zostać uczonym, zacząwszy uczyć się postanowił awansować na bohatera. Majątek zrobił nie dlatego, że był kupcem, ale że oszalał dla panny Łęckiej; a dziś kiedy jej dosięga, co wreszcie bardzo jest niepewne, już zaczyna naradzać się z Ochockim... Słowo honoru, nie pojmuję: o czym finansista może rozmawiać z takim Ochockim?... Lunatycy!... (Prus 2007:504)

– [...] han holdt seg aldri til sitt fag, men jaget alltid etter drømmer. Når han var butikkansatt, ville han bli lærd, når han begynte på utdannelsen, bestemte han seg for å avansere til helt. Formuen skaffet han seg, ikke fordi han er kjøpmann, men fordi han var gal etter frøken Łęcka. Når han i dag nesten når opp til henne, som igjen er høyst usikkert, begynner han å rådføre seg med Ochocki. På æresord, jeg skjønner det ikke: hva kan en økonom diskutere med en som Ochocki?... De er gale!...

Wokulski er en rastløs sjel som hele tiden søker nye utfordringer. Denne rotløse tilværelsen, hvor han ikke kan finne sin plass i samfunnet, samt motarbeidelsen fra befolkningen han er i kontakt med, gjør at han aldri klarer å oppnå de mål han setter seg.

Siden romanens hovedperson er en rastløs person som urolig må følge sine idealer, blir hans forretning, etter min mening, et slags fengsel som han har behov for å flykte fra. I den forbindelse kan hans reise til Paris sies å være et uttrykk for en utopi: han drages mot et uoppnåelig samfunn der han kan realisere sine drømmer.

¹²³ Malik, J.A, "Lalka" *Historie z różnych światów*, 2005, s. 41

En vandrende helt

Hovedpersonen Wokulski er en "etnisk polakk" i den forstand at han ble født inn i en lavadelig polsk familie, tilsynelatende uten ikke-polske røtter. Men allerede som ung kommer han i nærkontakt med sitt samfunns etniske mangfold. Forfatteren Joanna Zajkowska beskriver ham som en helt som alltid forflytter seg og er i stadig bevegelse.¹²⁴ Hun påpeker likevel at han enkelte ganger fremstår mindre som en vandringsmann og mer som en turist. Wokulski kan da forstås som en som velger å reise ut, fordi hjemstedet er lite motiverende og verden der ute virker som et mer attraktivt sted. Turisten vil ikke tilhøre kun ett sted, men ser nye muligheter bak hver eneste sving. Han distanserer seg fra resten av verden og har ikke behov for selvhevdelse. Muligheten til å forflytte seg raskt gir turisten kontroll over livet sitt, siden han selv bestemmer når og hvor neste reise skal utfolde seg. Vandringsmannen har tilsynelatende lik status som turisten, men det er en viktig ting som skiller de to: for turisten er verden et frivillig eksil, mens den for vandringsmannen oppfattes som påtvunget og fiendtlig. Sistnevntes ferd er imidlertid blitt en nødvendighet for at han skal kunne realisere seg selv.¹²⁵ Også her kan Wokulski sies å innta en mellomposisjon, i den forstand at hans reiser både blir en nødvendighet og en selvvalgt fornøyelse, der han har mulighet til å realisere sin identitet i samspill med de fleretniske omgivelsene.

Zajkowska beskriver Prus' helt som den mest mobile helten i 1900-tallets polske litteratur. Hans turisme/vandring bryter med stereotypien om lukkede rom som var gjeldende i den realistiske litteraturen på denne tiden. Her ser Wokulski ut til å representere den såkalte moderne helten i litteraturen, det vil si han fremstår som en hovedperson i stadig nye situasjoner, i ny kontakt med andre mennesker og som stadig lar seg påvirke av nye hendelser.¹²⁶ I følge forfatteren er det å være moderne ensbetydende med det å være i konstant bevegelse. Derfor trives Wokulski så godt i Paris: her kan han få ny energi fra mennesker han omgir seg med og la seg fascinere av store folkemengder som han lett kan forsvinne inn i.¹²⁷ Slik beskriver den allvitende fortelleren Wokulskis møte med den franske hovedstaden:

Czuje, że on, Wokulski, który tyle hałasu robił w Warszawie, tutaj jest onieśmiałony jak dziecko idobrze mu z tym.....(Prus 2007:328).

¹²⁴ Zajkowska, J., *Nowocześni bohaterowie Prusa* i red. Malik A., *Bolesław Prus pisarz nowoczesny*, 2009, s.171

¹²⁵ Zajkowska, J., *Nowocześni bohaterowie Prusa* i red. Malik A., *Bolesław Prus pisarz nowoczesny*, 2009, s.179

¹²⁶ Zajkowska, J., *Nowocześni bohaterowie Prusa* i red. Malik A., *Bolesław Prus pisarz nowoczesny*, 2009, s.171

¹²⁷ Zajkowska, J., *Nowocześni bohaterowie Prusa* i red. Malik A., *Bolesław Prus pisarz nowoczesny*, 2009, s.173

Han føler at Wokulski, som lagde så mye støy i Warszawa, her blir sjenert som et barn... og han nyter det.

Altså trives Wokulski som anonym innbygger av en by som ikke utpeker ham som en folkefiende fordi han har andre meninger enn majoriteten.

Den moderne litterære helts hovedproblem kan sies å være hans vaklende identitetsbygging. Å erfare det moderne samfunnet under denne prosessen, er å erfare konflikter og ekskludering som igjen setter spor i enkeltindividet. Alt Wokulski foretar seg analyseres av befolkningen rundt ham.¹²⁸ Det kan virke som om de andre personene oppfatter hans rastløse tilværelse som noe negativt. Hovedpersonens identitet befinner seg da også et sted mellom individualisme og kollektivet. Dermed er han involvert i en kontinuerlig kamp mellom et ønske om frihet og et behov for sikkerhet på den ene siden, og mellom en frykt for ensomhet og engstelse for avhengighet på den andre. Kampen om egen identitet blir en utfordring i en fleretnisk verden dominert av innflytelser fra alle kanter. I en verden hvor man er mottakelig for forskjellige etniske inntrykk og impulser, blir identiteten heterogen, flytende og lett foranderlig – med andre ord det motsatte av den klassiske oppfatningen av identiteten som et fast og uforanderlig begrep, jamfør den romantiske idéen om en absolutt, essensiell *nasjonal* identitet. Wokulski påvirkes av flere forskjellige ideologier og verdensanskuelser som han til enhver tid må forholde seg til. Zajkowska snakker her om en kollektiv identitet. Kollektiv identitet definerer hun i denne sammenhengen som et resultat av en ”kaleidoskopisk levemåte”, som i sin tur består av en rekke nokså tilfeldige møter og en samling av løse episoder.¹²⁹ Wokulski lever i en slik kaleidoskopisk virkelighet. Livet hans består fremfor alt av tilfeldige møter, episoder og hendelser. I Paris møter han for eksempel filosofen Jumart, som også er marskalk på herregården hvor Wokulski og Suzin bor under sitt opphold i Paris. På Wokulskis spørsmål om hvor han kommer fra, svarer filosofen følgende:

Urodziłem się w Wiedniu, kształciłem się w Szwajcarii i w Niemczech, długi czas mieszkalem we Włoszech, Anglii, Norwegii, Stanach Zjednoczonych....Moje zaś nazwisko najlepiej streszcza narodowość: tym jestem, w czyjej mieszkam oborze; wołem między wołami, koniem między końmi [...], za dużo zwiedziłem świata, ażebym miał troszczyć się o czyjąś narodowość (Prus 2007:334).

¹²⁸ Zajkowska, J., *Nowocześni bohaterowie Prusa* i red. Malik A., *Bolesław Prus pisarz nowoczesny*, 2009, s.176

¹²⁹ Zajkowska, J., *Nowocześni bohaterowie Prusa* i red. Malik A., *Bolesław Prus pisarz nowoczesny*, 2009, s.180

Jeg er født i Wien, utdannet i Sveits og i Tyskland. Jeg bodde lenge i Italia, England, Norge, USA... Mitt etternavn defineres dog best av min nasjonalitet: jeg er den, i hvilken låve jeg bor; en okse mellom okser, en hest mellom hester [...], jeg har sett for mye av verden til å bry meg om noens nasjonalitet.

Jumart ønsker ikke tilhørighet til en bestemt nasjon, men fremstår som en "verdensborger". Han finner tilhørighet til de land han oppholder seg i og til dem han omgir seg med.

Jumart representerer nok en kontrast til de enorme idealene som de polske idealistene målbærer. Han er en lærd filosof, med doktorgrad ved to universiteter: "- Nawet doktorem filozofii dwu uniwersytetów – odparł Jumart." (Prus 2007:335/ Til og med doktor i filosofi fra to universiteter – svarte Jumart). Men istedenfor å jage etter idealer han ikke kan nå, har han funnet seg en plass i samfunnet som kan sikre hans alderdom. For Wokulski representerer Jumart nok en bekreftelse på hovedpersonens eget psykologiske dilemma: "Mam gorączkę czy co?... – szepnął Wokulski ściskając głowę rękoma – Wiedziałem że Paryż jest dziwny, ale żeby był aż tak dziwny..." (Prus 2007:335/ Har jeg feber eller hva? – hvisket Wokulski mens han presset hodet mellom hendene – Jeg visste at Paris var en merkelig by, men at den var så merkelig...). Oppvokst i det polske samfunnet, skjønner ikke Wokulski hvordan Jumart kan nøye seg med en "lavere" posisjon i samfunnet enn den han er utdannet til. I motsetning til hovedpersonen streber ikke franskmannen etter uoppnåelige idealer og roller. For ham er alle like gode: "(...) każda rola jest dobra, byle grać ją z artyzmem i nie brać jej zbyt poważnie." (Prus 2007:335/ Enhver rolle er bra, bare man spiller den med kunstferdighet og ikke tar den altfor seriøst). I forhold til Wokulski er Jumart tilsynelatende fornøyd med sin status blant befolkningen. Det franske samfunnet kan dermed virke mer "avslappet" enn det polske. Derfor kan også reisen til Paris sees som en flukt fra Warszawas virkelighet, hvor hovedpersonen får ny energi. I utlandet kan Wokulski leve ut sine drømmer.

Kapittel 4: *Lalka*, en roman med antijødiske tendenser?

– Żydzi, mówię, Żydzi!... Wszystkich trzymają za łań i nie pozwolą, ażeby im bruździł jakiś Wokulski, nie Żyd ani nawet meches. (Prus 2007:67)

(– Jødene, sier jeg, jødene!... De holder alle etter ørene og tillater ikke at en eller annen Wokulski motsetter seg deres interesser, ingen jøde, heller ingen konvertitt.)

Siden *Lalka* er en sammensatt roman hvor alle personene får lov til å uttrykke sine meninger, gir den også grobunn for mangfoldige tolkninger. Min lesning av romanen tar utgangspunkt i at den *ikke* er en roman som reflekterer en antijødisk karakter. Jeg mener at Wokulskis åpenhet overfor alle etniske minoriteter ”forsvarer” romanens nøytrale karakter. Siden ingen av personene har en entydig karakter, får også jødene sin del av skylden for samfunnets negative utvikling. Med bakgrunn i polakkenes stagnasjon, vil jeg se nærmere på Wokulskis reise til Paris og undersøke hvorvidt den kan sees som et bidrag til hovedpersonens utvikling og identitetssøken. Videre vil jeg undersøke om romanen faktisk kan sies å gjenspeile en antijødisk holdning. Jeg vil da se på befolkningens holdning til hverandre og hvordan enkelte romanpersoner bruker jøder som syndebukker for samfunnets mangler.

Wokulskis flukt

Wokulskis opphold i Frankrike utgjør en viktig del i hovedpersonens søken etter identitet. (Ut)flukten kan også sees som en eskapistisk unnskyldning for å unnslippe det hermetiske forretningslivet i Warszawa. I Paris gis han ny energi og byen fascinerer. Den allvitende fortelleren følger Wokulski på hans vandringer gjennom Paris’ gater og kommenterer som følger:

Wkoło obszedł gmach myśląc o Warszawie. Z jakim trudem dźwigają się tamtejsze budowle nieduże, nietrwale i płaskie, gdy tu siła ludzka, jakby dla rozrywki, wznosi olbrzymy i tak dalece jest niewyczerpana praca, że jeszcze zalewa je ozdobami. (Prus 2007:336)

Han gikk rundt bygget, mens han tenkte på Warszawa. Under hvilke vanskeligheter de små byggene der ble heist opp, skjøre og flate, mens menneskelig kraft her, som i en

lek, bygger kjemper opp og som langt ifra er så slitne at de ikke orker å utsmykke dem med pynt i tillegg.

I Paris utnytttes arbeidspotensialet i befolkningen til minste detalj. Her vil man arbeide for samfunnets beste, jamfør den positivistiske logoen ”organisk arbeid.” Til og med bygningene er pyntet med vakre utsmykninger. Til sammenligning fremstår Warszawa som provinsiell og stakkarslig. I den polske byen orker man knapt å reise små bygg. Wokulski begynner etter hvert å skjønne hva det er som driver og styrer livet i Paris:

Praca nad szczęściem we wszystkich kierunkach – oto treść życia paryskiego [...] Tu troszczą się nie tylko o człowieka, ale nawet o konia dając mu gładkie gościńce; tu dbają nawet o drzewa [...] Dzięki troskliwości o wszystko, przedmioty znajdujące się w Paryżu przynoszą wielorakie korzyści [...] Francuz, gdy coś wytwarza, dba naprzód o to, ażeby dzieło jego odpowiadało swemu celowi, a potem, żeby było piękne... (Prus 2007:344)

Jobb for lykke i alt – det er innholdet i Paris’ liv [...] Her bryr man seg ikke bare om mennesket, men til og med om hesten, ved å gi den flate kjørveier. Her tar man til og med vare på trærne [...] Takket være at alle bryr seg om alt, gir gjenstandene som fins i Paris gjentatte fordeler [...]. Når han skaper noe, er franskmannen først og fremst opptatt at verket skal nå opp til dets mål, senere at det skal være vakkert å se på.

Franskmennene vet å ivareta de tingene som bringer nytte. Når de skaper noe, skal det først og fremst være nyttig, dernest sørger de for at det skal være vakkert å se på. I Warszawa verdsettes ikke folk for arbeidet de gjør, kun for status og kapital. De med ambisjoner forsvinner, noe Wokulski kommenterer på følgende måte:

Na co to on strawił siły i życie? Na walkę z otoczeniem, do którego nie przystawał. Gdy miał ochotę uczyć się, nie mógł, ponieważ w jego kraju potrzebowano nie uczonych, ale – chłopców i subiektów sklepowych. Gdy chciał służyć społeczeństwu, choćby ofiarą własnego życia, podsunięto mu fantastyczne marzenia zamiast programu, a potem – zapomniano o nim. Gdy szukał pracy, nie dano mu jej, lecz wskazano szeroki gościniec do ożenienia się ze starszą kobietą dla pieniędzy. Gdy nareszcie zakochał się i chciał zostać legalnym ojcem rodziny, kapłanem domowego

ogniska, którego świętość wszyscy dokoła zachwalali, postawiono go w położeniu bez wyjścia. (Prus 2007:345)

For hvilken grunn hadde han brukt opp kreftene og livet? For kampen mot et samfunn som han ikke følte seg hjemme i. Når han hadde lyst til å bli lærd, fikk han ikke anledning til det, fordi i hans hjemland var det ikke behov for lærde, men for hjelpere og butikkansatte. Når han ville tjene samfunnet, selv med eget liv som innsats, ble han presentert for fantastiske drømmer istedenfor et konkret program, og senere ble han glemt. Når han søkte arbeid, fikk han det ikke, men ble henvist til giftemål med en eldre kvinne for penger. Når han endelig forelsket seg og ønsket å bli en lovlydig familiefar, et familieoverhode som alle rundt ham anerkjente, ble han satt i en posisjon uten utvei.

Denne indre monologen, som blir kommentert av den allvitende fortelleren, gir en oppsummering av Wokulskis liv i Warszawa. I den polske hovedstaden blir hans forsøk på å etablere seg enten misforstått eller motarbeidet av både adelen og andre kjøpmenn. Monologen reflekterer videre hovedpersonens ønske om å finne en stabil plass i samfunnet. Den kan dermed være et bilde på den polske moderne helts forsøk på å klare seg i et samfunn som er i kontinuerlig forandring. For å kunne øyne en mulighet til å realisere sine idealer, må denne helten ut av Warszawa. I sin streben etter stabilitet vurderer han å selge forretningen og bosette seg utenlands. Slik kommenterer den allvitende fortelleren Wokulskis refleksjoner:

I w tej chwili, po raz pierwszy, jasno zarysował mu się projekt niewracania do kraju. Sprzedam sklep – myślał – wycofam moje kapitały i osiade w Paryżu. Nie będę zawadzał tym, którzy mnie nie chcą...Będę tu zwiedzał muzea, może wezme się do jakiej specjalnej nauki i życie upłynie mi, jeżeli nie w szczęściu, to przynajmniej bez bólei... (Prus 2007:345).

Og i det øyeblikket formet det seg for første gang en tanke i ham om ikke å vende tilbake til hjemlandet. Jeg selger forretningen – tenkte han – trekker tilbake min kapital og bosetter meg i Paris. Der vil jeg ikke plage dem som ikke vil ha meg.... Der vil jeg besøke muséer, kanskje ta fatt på noe spesialisert vitenskap og slik vil livet gå sin gang, om ikke i lykke, så ihvertfall uten smerter...

I den franske hovedstaden tvinges ikke Wokulski til å interagere med folk som motarbeider de målene han setter seg. Han konstaterer at han heller vil leve som ulykkelig i Paris, enn med medlidenhet og smerter i Warszawa. Hvilken retning han velger, får vi som lesere aldri kjennskap til.

Romanens store spørsmål, nemlig ”hva som skjer med Wokulski til slutt”, forblir ubesvart. Personene spekulerer i flere forklaringer og igjen gjør stemmepolyfonien seg gjeldende. Mot slutten av romanen impliserer både Szuman og Ochocki hva som kan ha skjedd med Wokulski: I følge førstnevnte, som i en samtale med Rzecki siterer informasjon fra Szlangbaum, rømte Wokulski til Odessa og videre til India, Japan og Amerika. (Prus 2007:612). Ochocki derimot mener at Wokulski enten har etablert seg i Europa eller at han har gått under for mangel av energi (Prus 2007:616). Forfatteren Jan Tomkowski hevder i essayet *Prawdziwe zakończenie "Lalki" albo co stało się z Wokulskim?* (*Lalkas* virkelige avslutning eller hva skjedde med Wokulski?) at den dramatiske stillstanden i skjebnen til hovedpersonen er en avslutning kun verdig et mesterverk. *Lalkas* avslutning fraviker attenhundretallets skjønnlitterære skjemaer, der foreningen av to forelskede eller hovedpersonens dødsfall er påkrevd avslutningsvis.¹³⁰

Romanens åpne slutt indikerer at det ikke fins kun én ideologisk konklusjon på romanen, som igjen kan vise til forfatterens forsøk på å holde seg nøytral og ikke innta et bestemt standpunkt. Etter min mening impliserer forsvinningen til Wokulski et glimt av håp for kommende generasjoner: kanskje returnerer Wokulski tilbake til Warszawa?

Antijødiske tendenser?

At Wokulski ikke ønsker å være i Warszawa og at han tiltrekkes det multietniske mangfoldet, er for meg en indikasjon på at *Lalka* ikke har en antijødisk undertone. Stemmefangfoldet i romanen bidrar dessuten til at alle personer blir hørt, uansett meninger eller bakgrunn. Likevel hevder enkelte at romanen nettopp er antijødisk på bakgrunn av de mange dialogene som tematiserer den jødiske gruppen. Prus selv skrev i en årbok fra 1889:

Dziwna rzecz! Od kilkunastu lat z ”gryzącym sarkazmem” odzywam się o księżach, szlachcie, o naszych kupcach i rzemieślnikach, o niemieckich przemysłowcach, a przecież nikt z tych panów nie oskarżył mnie o złość, o rozszerzanie przesądów i

¹³⁰ Tomkowski, J., *Prawdziwe zakończenie "Lalki" albo co stało się z Wokulskim?* i red. Malik, J.A., *Bolesław Prus: pisarz nowoczesny*, 2009, s. 20

szerzenie nienawiści. Lecz gdy pierwszy raz potrafiłem o stanowisko Żydów, zaraz mi zrobiono wojne (...) ¹³¹

Merkelig ting! I flere år har jeg med ”bitende sarkasme” omtalt prester, adelen, våre kjøpmenn og håndverkere, tyske handelsmenn, men ingen av disse herrene har anklaget meg for ondskap, hat og ryktespredning. Men når jeg for første gang kom i nærheten av å ha en mening om jødene, gikk man til krig mot meg umiddelbart.

Sitatet er skrevet ett år før forfatteren ga ut *Lalka* i bokform, og gjenspeiler den delikate naturen ”det jødiske spørsmålet” hadde i det polske samfunnet på denne tiden. Forfatteren hevder at enhver berøring av ”det jødiske spørsmålet” fremprovoserer sure miner og må behandles ytterst varsomt:

[...] kwestii żydowskiej prawie niepodobna dotknąć bez wywoływania hałasów i kwasów. Wszystko wolno krytykować, nawet pewniki matematyczne, ze wszystkiego można żartować, tylko kwestie żydowską trzeba głaskać z włossem i to jeszcze bardzo delikatną ręką, w bardzo aksamitnej rękawiczce.

Jødespørsmålet kan nesten ikke berøres uten at det frambringer bråk og bitterhet. Man kan kritisere alt, til og med matematiske formler. Man kan spøke med alt, kun jødespørsmålet må man stryke med hårene og det med en meget delikat hånd i en meget fløyelsmyk hanske.

Uttalelsen tyder også på at samfunnsobservatøren Prus var seg bevisst ”problemet” med integrering av jøder i det polske samfunnet. Etter min mening lot han denne saken få så sentral plass i romanen, nettopp for å vise leserne hva problemet rundt en feilslått assimilering av spesielt denne gruppen kan føre med seg. Etter min mening er *Lalka* et forsøk på å gjenskape samtiden. Derfor har jødene en så sentral plass i romanen.

Problemene rundt fleretnisitet og integrasjon, som befolkningen i Prus’ samtid var så opptatt av, har relevans også i dagens Polen. Romanen er derfor av stor betydning også i vår samtid. Blant annet det polske lærerforbunds viseformann, Jadwia Tomaszewska, argumenterer for at *Lalka* bør tas ut av pensumlistene til den videregående skolen. Jeg støtter

¹³¹ B.Prus i Lewalski, K., *Kościół chrześcijański w królestwie polskim wobec żydów w latach 1855-1915*, 2002, s. 7

meg her på forfatteren Alicja Dołowska som i sin artikkel *Sięgnijcie do "Zemsty"* (Strekk dere etter "*Zemsta*" [hevnen]) polemiserer med viseformann Jadwiga Tomaszewska. Dołowska hevder at sistnevntes uttalelser om å fjerne den "antisemittiske" romanen fra dagens pensumlister er farlige fordi de påvirker ungdom til å tro at verket faktisk har som formål å spre antisemittisme.¹³² Jeg vil si meg enig med Dołowska som hevder at Prus' hensikt med *Lalka* er å vise det polske samfunnet på 1800-tallet, der han kritisk analyserer de forskjellige sosial-etniske miljøene, deriblant jødiske kjøpmenn. Etter min mening bør derfor romanen leses som et langt på vei "nøytralt" samtidsdokument, et forsøk på å avbilde forholdene mellom de ulike innbyggerne av Warszawa mot slutten av 1870-tallet.

Videre vil jeg hevde at det er de høyere samfunnslag i den etnisk polske delen av befolkningen som presenteres mest negativt. I min lesning av romanen virker det ikke som den polske befolkningen klarer å finne sin plass i det moderne samfunnet. De klarer ikke å samarbeide innenfor sin egen etniske gruppe, heller ikke på tvers av ulike nasjonaliteter.

Polakkenes forhold til den fleretniske befolkningen

I Dagboken beskriver Rzecki et møte i en av Warszawas vinkjellere, hvor vi er vitne til en samtale mellom en liten gruppe med polske kjøpmenn:

– Po cóż by Wokulski miał sprzedąć sklep i komu?

– Komu?... – wtrąca Węgrowicz – Alboż to mało Żydów w Warszawie? Złożą się we trzech, bodaj w dziesięciu i zaparszywią Krakowskie Przedmieście z łaski jaśnie wielmożnego pana Wokulskiego, co trzyma własny powóz i jeździ do arystokracji na letnie mieszkanie. Mój Boże!...pamiętam, jak mi to biedactwo podawało rozbratel u Hopfera... Nie ma teraz, jak jeździć na wojne i rewidować tureckie kieszenie. (Prus 2007:443)

– Hvorfor skulle Wokulski solgt forretningen sin og til hvem?

– Til hvem?... – skjøt Węgrowicz inn – Er det få jøder i Warszawa? Parasittene slår seg i sammen tre eller ti stykker og tar over Krakowskie Przedmieście med samtykke fra den ærede herr Wokulski som eier sin egen vogn og som reiser til aristokratien for å bo der om sommeren. Min Gud! ... jeg husker når stakkaren serverte meg øl hos Hopfer... Det fins ingenting som å dra i krig og endevende tyrkiske lommer.

¹³² Dołowska, A., *Sięgnijcie do "Zemsty"* i *Niedziela* nr.7, februar 2008, s. 40

Hånlig beskriver kjøpmannen Wokulskis forsøk på å forbedre sin status i det polske samfunnet. Han er også kritisk til hans forbindelser med den jødiske gruppen. Men etter min mening viser sitatet også et annet moment: Kjøpmennene gir Wokulski ingen sjanse til å utvikle seg utover sin status i samfunnet. Implisitt sier kjøpmannen at Wokulski bør holde seg til sin plass som servitør hos Hopfer. Kort sagt fordømmer kjøpmannen Wokulskis mål om å endre sin posisjon. Han hevder at Wokulski svikter sitt hjemland ved å selge forretningen til en jøde og selv reise bort:

(...) A godziło się to zabijać krajowy przemysł, ażeby dać osiemnaście procent dywidendy kilku arystokratom, dla wkręcenia się pomiędzy nich?... A piękne to sprzedawać całą spółkę Żydom i nareszcie uciekać zostawiając setki ludzi w nędzy lub w niepewności?... To tak robi dobry obywatel i człowiek uczciwy?... (Prus 2007:610)

(...) Var det verdt å drepe landets industri, for å gi atten prosent renter til noen aristokrater for å åle seg inn mellom dem?... Er det pent å selge hele handelssamarbeidet til jødene, stikke av og etterlate hundrevis av mennesker i nød og usikkerhet?... Er det slikt en god borger og et ærlig menneske foretar seg?...

Slik jeg leser sitatet er det misunnelse som kommer til uttrykk gjennom kjøpmannen. Ewa Paczoska analyserer dette fenomenet i sin bok *Lalka - czyli rozpad świata* (*Lalka* – eller verdens forfall), hvor hun påpeker at de som prater om å ”ordne opp med jødene” i utgangspunktet er misfornøyde polske kjøpmenn fra høyere samfunnslag som misunner Wokulski hans mot og penger. For å dekke over egen passivitet og angst for endringer, provoserer de fram fremmedfrykt i seg selv.¹³³ Paczoska mener at motstanden mot jødene reflekterer misunnelse. Ved å kritisere andre som har hatt en vellykket utvikling, tar kjøpmennene oppmerksomheten bort fra egen handlingslammelse og passivitet.

De polske kjøpmennene i romanen kommenterer jevnlig utviklingen til Wokulski og er snare med å stille spørsmål ved det han har klart å utrette for egen maskin. Dette kan sies å være en implisitt kritikk av det passive majoritetssamfunnet. ”Det polske” klarer ikke å tilpasse seg endringene i det moderne samfunnet på egen hånd og må derfor lære av andre etniske grupper. Den polske adelen er for eksempel altfor opphengt i egen samfunnsposisjon. For å

¹³³Paczoska, E., *Lalka - czyli rozpad świata*, 2008, s. 94

kunne bli tatt opp som fullverdig medlem av adelen, innser Wokulski at han ikke kan fortsette sin karriere som kjøpmann. I en samtale med Rzecki som blir gjengitt i Dagboken, sier hovedpersonen følgende:

– Nie moja wina, że ci, z którymi łączą mnie stosunki, domagają się abym sklep sprzedał. Prawda, że społeczność straci, ale też społeczność chce tego. (Prus 2007:477)

– Det er ikke min skyld at de som jeg nærer et forhold til krever at jeg selger forretningen. Det er sant at samfunnet vil tape på det, men samtidig ønsker det samme samfunnet at jeg selger forretningen.

Å kunne håpe på en plass blant adelen krever blant annet at Wokulski må selge forretningen. Handelsyrket er under adelens verdighet. Interessant nok godtar adelen et samarbeid med en jødisk kjøpmann. Slik kommenterer Wokulski det i samtale med en fyrste:

– Żydzi przychodzą albo wy do nich, ale chrześcijański parweniusz do was nawet przyjść nie może, bo tyle napotyka zawad po drodze... Wiem coś o tym (Prus 2007:572)

– Jødene kommer til dere, eller dere til dem, men en kristen parveny kan ikke komme til dere, for han møter så mange hindringer på veien... Jeg vet noe om det.

I følge fyrsten som Wokulski her snakker med, har ikke de etniske polakkene de riktige kvalifikasjonene som er nødvendige for en vellykket utvikling: ” – [...] u nas nie ma ludzi dość zdolnych – wtrącił książę. – To są subiekci, nie finansiści...” (Prus 2007:572/ [...] hos oss er det ingen folk som er flinke nok – skjøt fyrsten inn. – De er ekspeditører, ikke finansmenn...). Under samtalen mellom Wokulski og adelsmannen, får man inntrykk av at det kun er jødene som egner seg til forretningsdrift. Samtidig ønsker adelsmannen å beskytte de polske bedriftene fra jødene: ” – Ale starozakonni, panie... obca rasa... Teraz jeszcze zaczęła się przeciw nim jakaś niechęć...” (Prus 2007:572/ – Men de er de ortodokse jødene, herre... en fremmed rase... Nå har det i tillegg begynt å bygge seg opp en motvilje mot dem...). Tidligere utnyttet adelen jødene til handel, og sto således i en avhengighetsrelasjon til denne etniske gruppen. Med moderniseringen av samfunnet og adelens usikre posisjon, ser

også de adelige på jødene og deres suksess på handelsmarkedet som truende for det polske samfunnet.

Behovet for syndebukker

Siden det statsløse Polen allerede var i en sårbar posisjon, fremprovoserte dette en nasjonalistisk patriotisme og dermed også skepsis mot andre etniske grupper. I denne forbindelse hevder historikeren Leonard W. Doob at det i sosiale krisetider oppstår behov for en syndebukk i samfunnet. En nasjon vil føle seg bedre når skylden for all negativ utvikling tillegges en bestemt gruppe, selv om denne gruppen i realiteten ikke er skyldig i krisen.¹³⁴ Joanna Michlic understreker at jødene var de som ekspanderte mest på det polske markedet, var mest synlige og i tillegg mest ulike polakkene, og dermed den etniske gruppen som var mest utsatt til å bli stemplet som syndebukker.¹³⁵ Forfatteren Andrzej Krzemiński tar i sin artikkel *Antysemityzm Bolesława Prusa* (Bolesław Prus' antisemittisme) også for seg bruken av syndebukker. Han argumenterer for forfatterens bruk av dem i litteraturen når samfunnet opplever en negativ utvikling: "Czas było szukać winnych, Prus ich odnalazł.", (Det var tid til å finne de skyldige, Prus fant dem).¹³⁶ Krzemiński hevder at jødene i romanen fremstilles som en personifisering av all ondskap samfunnet opplever. I følge sistnevnte er det jødene som får skylden for samfunnets forfall i *Lalka*, der de blir sterkt kritisert av Prus. Etter min mening har Krzemiński misforstått romanens ideologiske aspekt. Han ser ikke det helhetlige i verket og analyserer de negative utsagnene om jødene hver for seg, istedenfor å se de i sammenheng med resten av romanen.

Når jeg kommer med denne påstanden støtter jeg meg til Professor Leonard Neuger, som i essayet *Żydzi zróżnicowani – między inkluzją a ekskluzją* (De forskjellsbehandlete jødene – mellom inklusjon og eksklusjon) hevder at man skal være forsiktig med å tillegge forfatteren antijødiske holdninger:

For å si det kort kan man uten vanskeligheter peke på antisemittiske tekster hos Prus. Men kan dette sies med sikkerhet? Jeg ville vært meget forsiktig her, og kreve at de

¹³⁴ Doob, L.W i Michlic, J.B, *Poland's threatening other: the image of the Jew from 1880 to the Present*, 2006, s. 19

¹³⁵ Michlic, J.B, *Poland's threatening other: the image of the Jew from 1880 to the Present*, 2006, s. 19

¹³⁶ Krzemiński, A., *Antysemityzm Bolesława Prusa* på <http://niniwa2.cba.pl/prus.htm> (Lest 16/4- 2009)

nevnte tekstene for hver gang skrives inn i en samfunns-økonomisk kontekst som gjelder ”her og nå”.¹³⁷

Neuger har rett i at det er relativt enkelt å peke på antijødiske utsagn i romanen: ”*Lalka* [...] inneholder uten tvil antisemittiske uttalelser, noen er til og med veldig drastiske.”¹³⁸ Det er likevel viktig å se i hvilken sammenheng disse blir uttalt og hvem som kommer med uttalelsene. Romanens stemmemangfold fører til at meningene om jødene ikke er entydige. Neuger understreker også betydningen av å plassere Prus’ tekster i riktig politisk og samfunnsøkonomisk kontekst. I tilfellet *Lalka* dreier det seg om kaos og usikkerhet om egen fremtid, som lett kan føre til et behov for syndebukker som forklaring på det mislykkede samfunnet. Derfor mener jeg at forfatteren konstruerer Wokulski som en ”brobygger” mellom det etnisk polske og de fleretniske minoritetene. Wokulskis naturlige åpenhet overfor andre ikke-polske grupperinger bestyrker min påstand om at romanen ikke er antijødisk. På bakgrunn av sin mangfoldige karakter kan *Lalka* imidlertid tolkes på flere måter.

Paczoska påpeker de differensierte lesningene av Prus, både i forfatterens egen samtid og i dagens samfunn, hvor han blir betraktet både som filosemitt og som antisemitt. I følge Paczoska beskrives forfatteren enten som en dyptgående analytiker av de polsk-jødiske relasjonene, eller en forfatter som vikler seg inn i motsetninger og som flykter fra ærlige og entydige konklusjoner.¹³⁹

Etter min mening er det heller ikke noe poeng å bestrebe seg for å tillegge ham én bestemt mening om det jødiske spørsmålet. Som Michlic påpeker var Prus en av flere forfattere som skapte positive og sympatiske beskrivelser av jødene. Han uttrykte også sine kritiske synspunkter mot den antijødiske atmosfæren og viste avsky mot handlinger som pogromen av Warszawas jøder 25-27 desember 1881: “Some Positivists, like Bolesław Prus (...) were brilliant analysts of the predicament of Jews in society and the emergence of intensified anti-Jewish discourse in the 1880s.”¹⁴⁰ Michlic understreker at Prus var en storslått analytiker av blant annet jødenes situasjon i Warszawa, og samtidig motstander av de antijødiske handlingene i byen. Som analytiker måtte han følgelig beskrive de forskjellige meningene som til enhver tid var gjeldende. Paczoska støtter seg derimot på den polsk-jødiske forfatteren Henryk Grynberg (1936 -), som hevder at Prus med *Lalka* utviste stor forståelse

¹³⁷ Neuger L., *Żydzi różnicowani – między inkluzją a ekskluzją* i *Teksty Drugie*, nr.6 2008, s. 41

¹³⁸ Neuger L., *Żydzi różnicowani – między inkluzją a ekskluzją* i *Teksty Drugie*, nr.6 2008, s. 41

¹³⁹ Paczoska, E., *Lalka - czyli rozpad świata*, 2008, s. 81

¹⁴⁰ Michlic, J.B., *Poland’s threatening other: the image of the Jew from 1880 to the present*, 2006, s. 50

for det psykologiske dilemmaet en jøde utsatte seg for ved å tre ut av sin egen kaste.¹⁴¹ Som vi har sett tidligere løste ikke nødvendigvis assimilering skepsisen de etniske polakkene hadde mot jødene. Ved å innføre et rikt persongalleri der nesten alle representerer forskjellige ideologier og meninger, kan ikke romanen tillegges ett bestemt ståsted hva angår det jødiske spørsmålet. *Lalka* viser oss snarere hvor komplekst spørsmålet om assimilering var i et nytt, ”moderne” samfunn, hvor det ikke fins kun én løsning på problemene knyttet til moderniseringen av det.

Et mangfold av jøder

De tre jødiske personene som utmerker seg i den jødiske gruppen i *Lalka*, er alle tett knyttet opp til hovedpersonen. Szlangbaum senior, hans sønn Henryk og legen Szuman er nære venner av hovedpersonen. Som innenfor andre grupper, aner man også en problematisk generasjonsskløft blant de polske jødene, særlig mot slutten av romanen. Ulike ideologiske synspunkter blant jødene selv viser ytterligere hvor komplisert ”det jødiske” spørsmålet er. Slik kommenterer den allvitende fortelleren et møte mellom Wokulski og henholdsvis Szlangbaum og Szuman:

Potem kolejno wpadali do niego Szlangbaum i Szuman, od których dowiedział się, że dwie partie żydowskie walczą między sobą o odziedziczenie po nim kierunku spółka. W całym kraju nie było nikogo, kto by mógł dalej rozwijać jego pomysły; nikogo, prócz Żydów, którzy występowali z całą kastową arogancją, przebiegłością, bezwzględnością i jeszcze kazali mu wierzyć, że jego upadek, a ich triumf – będzie korzystnym dla kraju... (Prus 2007:570)

Senere stakk både Szlangbaum og Szuman innom ham. Av dem fikk han vite at to jødiske partier slåss om arven av kompaniskapet etter ham. I hele landet var det ingen som kunne utvikle hans idéer videre; ingen, bortsett fra jødene, som fremstilte seg selv med hele sin kastes arroganse, listighet og likegyldighet, og som manet ham til å tro at hans undergang, og deres triumf, ville være til det beste for hjemlandet...

Med en lett sarkasme beskriver den allvitende fortelleren en situasjon hvor to rivaliserende jødiske partier – som representerer to ulike ideologiske ståsteder: assimilasjon og segregering

¹⁴¹ Paczoska, E., *Lalka - czyli rozpad świata*, 2008, s. 81

– prøver å overbevise Wokulski om at det kun er de som er skikket til å videreføre hans planer. Begge er likevel påvirket av de mislykkede integreringsforsøkene. Her vil jeg trekke fram Leonard Neuger som peker på fraværet av ”syntetisk” konstruerte jøder i *Lalka*.¹⁴² ”Syntetisk” konstruerte jøder tolker jeg i denne sammenhengen som stereotypiske jøder. Jødene blir fremstilt som differensierte og uttrykker ikke kun én holdning, som representeres av den allvitende fortelleren. Interessant nok ser vi at jo mer samfunnet forfaller i løpet av andre bind i *Lalka*, jo mer beskrives jødene igjen som stereotypiske og ”syntetiske”. Neuger kommenterer at jødene tar over polske forretninger, med den konsekvens at de samtidig ekskluderer den etnisk polske befolkningen fra de samme forretningene. Denne ekskluderingen bidrar til et økt skille mellom den stereotypiske jøden – den listige kapitalisten og polakkene som er ofre for denne ekskluderingen.¹⁴³

På grunnlag av Neuger, Michlic og Paczoska sine observasjoner, kan det argumenteres for at det lukkede, polske samfunnet skaper forestillingen om den stereotypiske, listige jøden. Det polske samfunnet lukker seg for idealisme, forskning og kunnskap, noe også Wokulski opplever. Wokulskis utvikling i konfrontasjon med den polske adelige livsstilen, gjør at også han til sist selger forretningen til jødene.

Sett i lys av positivismens idealer kan *Lalka* leses som en advarsel mot en skjev fordeling i samfunnet. Michlic påpeker skuffelsen positivistene utviste over at de konservative jødene ikke ville oppgi sin moralsk-kulturelle identitet og nektet å identifisere seg med det polske samfunnet de var innbyggere av:

At first they thought that the environment should be blamed for the lack of modern education and the “regressive aspects” of the life of Orthodox Jews, but seeing that Jews were not eager to jettison their religion and culture, the Positivists decided that Jews themselves were to blame for anti-Semitism. Acculturation to Polish culture among Orthodox Jews was particularly slow in the Russian partitioned zone, where the Jewish Orthodox community kept to itself.¹⁴⁴

Deres ortodoks-jødiske tro og isolering fra resten av den polske befolkningen kan også ha bidratt til den økende intoleranse blant de etniske polakkene. I denne forbindelse påpeker Michlic at positivistene var svært skuffet over at jødene ikke ønsket å være en del av det

¹⁴² Neuger, L., *Żydzi zróżnicowani – między inkluzją a ekskluzją* i *Teksty Drugie*, nr.6 2008, s. 41

¹⁴³ Neuger, L., *Żydzi zróżnicowani – między inkluzją a ekskluzją* i *Teksty Drugie*, nr.6 2008, s. 41

¹⁴⁴ Michlic, J.B., *Poland's threatening other: the image of the Jew from 1880 to the present*, 2006, s. 51

etnisk polske fellesskapet. Av den grunn må også de ortodokse jødene ta skylden for den økende antisemittismen, i følge positivistene. Her vil jeg trekke paralleller til den tysk-etniske gruppen som jeg beskrev tidligere, som lettere lot seg assimilere med polakkene i de polske byene.

Siden den jødiske gruppen er mer dominerende i romanen enn den tyske, vil jeg igjen påpeke betydningen av at forfatteren har innført to forskjellige jødiske personligheter i romanens primære handling, representert av Wokulskis nære venner, Szuman og Szlangbaum. Beskrivelsene av disse to bidrar til å understreke skillet mellom jødene innenfor den etniske gruppen. I den grad Prus' prosjekt går ut på å undersøke alle grunnene som bremser samfunnets utvikling, gjelder dette også de konservative jødene som ikke vil la seg assimilere inn i det polske samfunnet. Dette betyr at både den polske, antijødiske adelen og de konservative jødene representerer ulike sider ved et samfunn som er "uorganisk" – for å si det med et positivistisk begrep.

Det er interessant her at Prus distanserer seg fra antijødiske holdninger, samtidig som han også forholder seg til faktorer som er skyld i samfunnets undergang. Ifølge Malik ønsker forfatteren å være mest mulig "naturtro" i sine beskrivelser av samfunnet, samtidig som han er strippet for antisemittiske holdninger; han sammenstiller jødene med polakkene. Wokulski, som er en atypisk polsk helt, likestilles derfor med sine jødiske venner. Prus søker å gi en mest mulig objektiv fremstilling av samfunnet ved å tillegge hele det fleretniske samfunnet skylden for dets forfall.¹⁴⁵ I *Lalka* fremgår det for eksempel hvordan de konservative jødene i Warszawa ikke ønsker å la seg integrere, men kun holder sammen i egne tradisjoner og studier av Talmud. I en samtale med Wokulski proklamerer Szuman:

Nas z nimi łączą rasa i wspólne położenie, ale dzielą poglądy. My mamy naukę, oni Talmud, my rozum, oni spryt: my jesteśmy trochę kosmopolici, oni partykularyści, którzy nie widzą dalej poza swoją synagogę i gminę. Gdy chodzi o wspólnych nieprzyjaciół, są wybornymi sprzymierzeńcami, ale gdy o postęp judaizmu... wówczas są dla nas nieznośnym ciężarem! Dlatego w interesie cywilizacji leży, ażeby kierunek spraw był w naszych rękach. Tamci mogą tylko zapługawić świat chałatami i cebulą, ale nie posunąć go naprzód... Pomyśl o tym, Stachu!.. (Prus 2007:563)

¹⁴⁵ Malik, J., *Jerozolima wyśniona Modernizowanie się poglądów Bolesława Prusa na tzw. kwestię żydowską. Re-wizja i Bolesław Prus: pisarz nowoczesny*, 2009, s. 119

Vi er forent med dem gjennom rase og beliggenhet, men har ulike holdninger. Vi har vitenskapen, de har talmud, vi har fornuft, de har listighet: vi er litt kosmopolitiske, de er fundamentalister som ikke ser utover egen synagoge og kommune. Når det gjelder felles uvenner, er de perfekte allierte, men når det gjelder jødedommens framgang... der er de en tyngde som vi ikke kan hankses med! Derfor, i sivilisasjonens interesse, er det best om saken ligger i våre hender. De andre kan bare ødelegge verden med filler og hvitløk, men ikke føre den fremover... Tenk på det, Stach!...

Utsagnet til Szuman impliserer at det er viktig å skille mellom den liberale jøden, som han selv representerer, og den konservative delen av denne etniske gruppen. I følge ham selv, fører ikke de ortodokse jødene samfunnsutviklingen videre. Han understreker dermed den differensierte holdningen innad den jødiske kasten. Utviklingen blant jødene i *Lalkas* fiksjonsunivers bidrar til at selv han blir redd for at de konservative jødene skal få for mye makt i samfunnet. "Genialna rasa te Żydki, ale cóż za łajdaki!..." (Prus 2007:562/ Det er en genial rase, jødene, men for noen fillefranser!...). Igjen har Prus brukt de mange dialogene til å skille blant holdningene innen én og samme etniske gruppe. Szuman er splittet i synet på sin egen etniske gruppering; den er genial og innehar alle de rette egenskapene, men den er også listig og utspekulert. Altså fremstilles jødene på en sammensatt og flertydig måte, med både positive og negative egenskaper. Szuman er redd for at de konservative jødene (med Szlangbaum i spissen) skal ta over polske bedrifter, siden de fører "uærlige" forretninger og dermed ødelegger for resten av den jødiske befolkning. Som her i en samtale med Wokulski:

– Tylko ty ich nie broń przede mną – zawołał gniewnie Szuman – bo ja ich nie tylko znam, ale i odczuwam... Dałbym gardło, że już w tej chwili Szlangbaum kopie pod tobą doły i w owej spółce jestem pewny, że się tam wkręci, bo jakżeby polska szlachta mogła obejść się bez Żyda... (Prus 2007:562)

– Bare ikke forsvar dem for meg – ropte Szuman sint – for ikke bare kjenner jeg dem, men jeg føler dem også på min kropp... Jeg gir mitt hode for at Szlangbaum i denne stund graver et hull under deg og er sikker på at han kommer til å vri seg inn i handelssamarbeidet, for hvordan kan den polske adelen klare seg uten jøden...

Szuman diskuterer en samfunnsutvikling han selv frykter: et samarbeid mellom de konservative jødene og adelen. Legen har riktignok blandede følelser overfor Szlangbaum og

hans interesser, men synes likevel å mene at det kun er jødene som bidrar til en gunstig utvikling av samfunnets økonomiske situasjon: ” – oni [żydzi] są parchy. Ale ich system jest wielki: on triumfuje, kiedy wasz bankrutuje.” (Prus 2007:503/ de [jødene] er parasitter. Men systemet deres er genialt: det triumferer, mens deres system går konkurs). Om seg selv sier Szuman at han har engasjert seg for lenge blant polakkene og mistet sin ”rases” geniale trekk, noe som i sin tur bidrar til at også han har stagnert. Slik forklarer han det for Wokulski: ”Tak długo kręciłem się w waszym świecie, żem w końcu utracił najcenniejsze przymioty mojej rasy... Ale to wielka rasa: oni świat zdobędą, i nawet nie rozumem, tylko szachrajstwem i bezczelnością...” (Prus 2007:562/ Jeg har vært så lenge i deres verden, at jeg til slutt har tapt min rases mest verdifulle egenskaper... Men det er en mektig rase: de vil ta over verden, ikke bare med intelligens, men med forræderi og frekkhet...). Altså er han bitter for at det polske samfunnet har lukket for hans forsøk på å bidra til dets utvikling, ikke ulikt det Wokulski selv opplever.

Gjennom en samtale med Rzecki (og senere i en dialog med Wokulski), får vi imidlertid vite at Szlangbaum har prøvd å svindle Szuman: ”– Chwaliłem, bo to genialna rasa, ale podle charaktery. Wyobraż pan sobie, że Szlangbaumi, stary i młody, mnie chcieli okpić, mnie...” (Prus 2007:547/Jeg skrøt av dem, for det er en genial rase, men for noen... personligheter. Tenk dem min herre, at Szlangbaum, både den gamle og den unge, ville lure meg, meg...). Dialogen er gjengitt i Dagboken og Szuman virker fornærmet over at et medlem av samme etniske gruppe prøver å bedra ham. Heretter er han mer nølende til egen tilhørighet. Hans tvetydighet plager den gamle Rzecki: ”I mówiąc prawdę, do reszty straciłem serce dla Szumana.”(Prus 2007:547/ For å si sannheten, har jeg mistet siste rest av respekt for Szuman.) Wokulski ser derimot fortsatt idealisten Szuman: ” – Mnie się zdaje – rzekł – że ty, który chcesz wszystkich leczyć na marzycielstwo, sam jesteś marzycielem.” (Prus 2007:563/ Jeg tror – svarte han – at du, som vil helbrede alle for drømmer, er en drømmer selv). Szuman har ved flere anledninger kommentert hovedpersonens romantiske tilbøyeligheter og hans tilknytning til adelen. Men Wokulski ser usikkerheten og tvetydigheten i den jødiske legen, og setter ham på plass:

– Tak... Nie macie gruntu pod nogami, a chcecie innych brać za łeb... Myślcie wy lepiej o uczciwej równości z innymi, nie o zdobywaniu świata, i nie leczcie cudzych wad przed uleczeniem własnych, które mnożą wam nieprzyjaciół. Zresztą ty sam nie wiesz, czego się trzymać: raz gardzisz Żydami, drugi raz oceniasz ich zbyt wysoko... (Prus 2007:563)

– Ja... Dere har ikke grobunn under beina, men dere vil likevel herse med andre...
Tenk heller på ærlig likestilling med andre, og ikke på å ta over verden. Og helbred
ikke fremmedes feil før dere har helbredet deres egne, som gir dere stadig flere
fiender. Du vet uansett ikke selv hvem du skal holde med: en gang viser du forakt for
jødene, mens andre ganger bedømmer du dem litt vel høyt...

Wokulski påpeker at jødene må helbredes fra det hovmod som gir dem så mange fiender blant befolkningen. Altså er vi også her inne på problematikken med at for voldsomme ambisjoner kan gi motsatt effekt. I og med at leserens sympati ikke ligger entydig hos Szuman, som gjennom ovenstående sitater har vist seg fra en helt annen side enn tidligere, kan vi slå fast at jødene ikke bare fremstår med positive egenskaper. Det ideologiske synspunktet er vekslende hos legen og vi ser kaoset som råder i ham – ikke ulikt Wokulski som også er splittet mellom to ideologier. Jeg mener at denne likheten også taler for at *Lalka* ikke skal leses som en antisemittisk roman.

Szumans bekymring for samfunnet og den tvetydige holdningen han har til jødene, viser oss dessuten hvor komplekst spørsmålet om assimilering og samarbeid var i et samfunn med enorme sosiale omveltninger og søken etter egen identitet. Også her ser vi likheten mellom den jødiske legen og den polske entreprenøren Wokulski. Begge er tapere i et samfunn som ikke anerkjenner deres idealisme. Wokulski mener at det er det ”syke” polske samfunnet som er skyld i jødene motvilje til polakkene. I romanens siste del sier han til Rzecki: ” – Nie bardzo im wymyślaj – wtrącił Wokulski – boć to przecie my ich wychowaliśmy...”(Prus 2007:565/ – Ikke kritiser dem for mye – skjøt Wokulski inn – det er jo vi som har oppdratt dem...). I følge Wokulski er det først og fremst de etniske polakkene som har bidratt til den anspente holdningen mellom begge etniske grupper. Polakkenes stahet og konservatisme lukker for integrering mellom dem og jødene.

Igjen vil jeg trekke fram Andrzej Krzemiński som mener at siden jødene selv kritiserer egen rase, fremstår det polske samfunnet uten skyld og er strippet for antisemittiske holdninger.¹⁴⁶ I motsetning til min egen tolkning, mener Krzemiński at Prus tvinger jødene til å både skryte av sin egen rase, for senere å kritisere den. Forfatteren mener at Prus ikke vil gi polakkene skylden for samfunnskrisen og dermed gjør jødene til syndebukker for samfunnets

¹⁴⁶ Krzemiński, A., *Antysemityzm Bolesława Prusa*, <http://niniwa2.cba.pl/prus.htm> (lest 16/4- 2009)

forfall.¹⁴⁷ Etter min egen mening er spørsmålet om skyld fordelt utover hele samfunnet, mens polakkene i Krzemińskis lesning fremstår som ofre som ikke klarer å stå imot jødene. Krzemiński glemmer her at i romanuniverset tillegges antijødiske holdninger også andre grupper, fremfor alt polakkene. En av Wokulskis polske ekspeditører sier til Rzecki ”– On [Szuman] mówi, że dopiero za kilka lat będzie awantura z Żydami?... Uspokój go pan, będzie wcześniej...”(Prus 2007:547/ Han [Szuman] sier at det først om noen år blir bråk med jødene?... Berolige ham, herre, det blir bråk tidligere...). Med andre ord fordeles sjåvinistiske oppfatninger utover alle lag av befolkningen.

Neuger tar også fatt i de påståtte antijødiske holdningene i *Lalka* når han skriver at de ikke utgjør noe større problem, siden de er uttalt av personer som i utgangspunktet er fremstilt i et negativt lys, eller av Rzecki og Wokulski, uten å etterlate større tvil om hva de egentlig står inne for. I verste fall er Rzecki og Wokulski rådløse mot de antijødiske utsagnene.¹⁴⁸ Jeg vil si meg enig med Neuger som skriver at deler av utsagnene som reflekterer negativt om jødene er uttalt først og fremst av Szuman og er i forbindelse med hans følelse av totalt nederlag. Slik kan en si at romanens prosjekt går ut på å skildre samfunnets forfall.

Neuger analyserer videre tapet av ”den solidariske myten” og problemene som integrering av jødene representerer. I følge ham viser annet bind av romanen tapet av den solidariske myten, som er skrevet inn i heltene Wokulski, Rzecki, Szuman og Szlangbaum.¹⁴⁹ Alle disse personene er enten berørt av ekskludering (Rzecki), ekskluderer seg selv fra samfunnet (Szuman, Szlangbaum) eller må reise ut av den polske hovedstaden (Wokulski, Ochocki).¹⁵⁰ Slik jeg leser romanen, representerer den tapet av utopien om ”Polen – slik det kunne ha blitt”, bygget på idealisme, som positivistene proklamerte, men som viste seg ugjennomførbar i et ”statløst Polen”, og resulterte i at positivistenes holdninger ofte ble mer farget av anti-semittisme.

Både Wokulski, Rzecki, Ochocki og Szuman illustrerer de mislykkede forsøkene på idealisme i det polske samfunnet. Idealistene vil ta del i det polske samfunnet *interesseløst*. Disse forsøkene er godt illustrert med Wokulski som etter beste evne prøver å hjelpe befolkningen han omgir seg med, men hvis handlinger blir misforstått og mistolket. Szuman og Szlangbaum ønsker å assimilere seg med den polske befolkningen, men møter liten aksept fra majoriteten. I denne sammenhengen vil jeg si meg enig med Paczoska som påpeker at Prus

¹⁴⁷ Krzemiński, A., *Antysemityzm Bolesława Prusa*, <http://niniwa2.cba.pl/prus.htm> (lest april 2009)

¹⁴⁸ Neuger, L., *Żydzi różnicowani – między inkluzją a ekskluzją* i *Teksty Drugie*, nr. 6 2008, s. 41

¹⁴⁹ Neuger, L., *Żydzi różnicowani – między inkluzją a ekskluzją* i *Teksty Drugie*, nr. 6 2008, s. 41

¹⁵⁰ Neuger, L., *Żydzi różnicowani – między inkluzją a ekskluzją* i *Teksty Drugie*, nr. 6 2008, s. 41

viser de dyptgående problemene som de assimilerte jødene måtte forsøke å takle.¹⁵¹ De assimilerte jødene i *Lalka* opplever dobbel ”ekskludering”, både fra det polske samfunnet og den jødiske kasten, noe som setter dem i et vanskelig dilemma, slik tilfellet er med Szuman. Ikke ulikt Wokulski opplever også han å bli fremmedgjort av det polske samfunnet. Malik underbygger dette ved å hevde at de assimilerte jødene verken blir anerkjent som egne blant polakkene eller blant jødene, for begge gruppene behandler dem som fremmede.¹⁵² Som svar på hvorfor han ikke vil la seg døpe, i en samtale med Rzecki, sier Szlangbaum:

– Zrobiłbym to przed laty, ale nie dziś. Dziś zrozumiałem, że jako Żyd jestem tylko nienawistny dla chrześcijan, a jako meches byłbym wstrętny i dla chrześcijan, i dla Żydów. Trzeba przecie z kimś żyć.(...) (Prus 2007:134)

– Jeg ville gjort det for mange år siden, men ikke i dag. I dag har jeg forstått, at jeg som jøde ikke bare er forhatt blant kristne, men som omdøpt vil jeg være foraktet både av kristne og av jøder. Man må jo leve med noen. (...)

Den unge forretningsmannen (som nå har overtatt Wokulskis forretning) innser at han aldri kan bli et fullverdig medlem av den polske befolkningen. Polakkene klarer ikke å godta et velfungerende samarbeid med en jøde, selv ikke etter at han har konvertert. For majoriteten vil han alltid tilhøre minoriteten. Selv de godt assimilerte jødene blir ofte uglesett av polakkene, slik også Szuman får erfare.

¹⁵¹ Paczoska, E., *Lalka - czyli rozpad świata*, 2008, s. 87

¹⁵² Malik, J., *Jerozolima wyśniona Modernizowanie się poglądów Bolesława Prusa na tzw. kwestię żydowską. Re-wizja i Bolesław Prus: pisarz nowoczesny*, 2009, s. 126

Sammenfatning: Er Prus antisemitt, Lalka tatt i betraktning?

Min lesning av romanen har hatt fokus på det fleretniske samfunnet, nærmere bestemt på hovedpersonens kontakt med ulike lag av Warszawas befolkning. Med utgangspunkt i historie, etnisitet og de utfordringer en statsløs nasjon må takle, har jeg forsøkt å vise hvordan *Lalka* i stor grad fremstår som et samfunnsdokument – en fremstilling av forholdene slik de langt på vei må ha vært i Prus' samtid. Historien har vist oss hvor vanskelig forholdene må ha vært i en nasjon uten egen stat; usikkerhet rundt egen situasjon og mangel på faste rammer kan raskt avle fram nasjonalistiske holdninger – slik situasjonen var i Polen. Men det er ikke kun én gruppe som gis skylden for de negative holdningene i samfunnet. Stemmepolyfonien i romanen har vist oss at ingen stemme dominerer helt og fullt. Her blir alle stemmer hørt og forfatteren inntar ikke et bestemt standpunkt. Etter min mening er formidlingen av de historiske forholdene i 1870-tallets Polen viktig for i hele tatt å kunne forstå romanen. Å gi et realistisk bilde av Warszawa ser ut til å ha vært forfatterens prosjekt, i den grad det lot seg gjøre under tsarens bruk av sensur. Romanen bygger på reelle hendelser og er plassert i en "ekte" by. Altså må man ta i betraktning hvordan situasjonen faktisk var på denne tiden. Jeg har forsøkt å gjøre dette.

Videre har jeg sett på betydningen av begrepet "etnisitet" gjennom historien og hvordan et *locus*, nemlig Wokulskis forretning kan forstås som et fleretnisk møtested. Her møtes alle i Warszawa uansett rang og nasjonalitet. Forretningen kan samtidig symbolisere et fengsel for hovedpersonen. Derfor søker han seg til utlandet, blant annet til Paris, hvor han kan slappe av og få nye impulser. Wokulski er svært åpen for de etniske gruppene han omgir seg med. Han har flere nære venner i det jødiske miljøet og det taler for, etter min mening, at romanen ikke er antijødisk.

Det virker som om Prus tar hensyn til at "den jødiske saken" er kontroversiell. Interessant nok lar han ikke den allvitende fortellerens beskrivelser av personer, miljøer og hendelser være entydige. *Lalka* kan sies å være en roman om identitetssøken, om det å finne sin plass i det nye, moderne samfunnet, der ingen roller er fastfrosne. Derfor fremstår romanpersonene som så forskjelligartede, både hva tanke og handling angår. Som jeg har understreket virker flere ideologiske synspunkter sammen og ingen av dem får en dominerende funksjon i romanen. De forskjellige romanheltene er utstyrt med en mangfoldig personlighet, slik at ingen fremstilles svart-hvitt.

Men det som gjør *Lalka* så interessant og verdifullt som litterært prosjekt er kanskje nettopp dens "mislykkethet". Den skildrer en befolkning som representerer forskjellige

ideologiske holdepunkter, hvor ingen kan sies å ha en løsning på samfunnskrisen. På den måten gjenspeiler romanen en tid i polsk historie hvor det ikke fantes enkle og entydige løsninger, men hvor kaos og usikkerhet rådet. Jeg leser romanen som et ”dokument” fra forfatterens samtid. Dens mål er derfor å undersøke alle aspekter som sinker utviklingen av samfunnet, om det er polsk, jødisk eller tysk. Positivismens prosjekt om solidaritet, integrering og samarbeid i samfunnet, må gi tapt for de høyere klassenes manglende vilje til endringer. Her mener jeg at romanen har relevans også til dagens polske samfunn. Med det nye, moderne samfunnet utfordres begrepet identitet og hvilken rolle man har i det nye samfunnet. I romanen illustreres de polske positivistenes mislykkede prosjekt først og fremst gjennom beskrivelsen av Wokulski, men også av Rzecki, Ochocki, Szuman og Szlangbaum. Deres idealisme må gi tapt for et samfunn som kun synes å strebe etter kapital og egen eksistens. På den måten reflekteres det polske samfunnet som den tapende part.

Jeg vil hevde at Prus tildeler Wokulski en ”positiv positivistisk” rolle, all den tid han lar sistnevnte fungere som brobygger mellom det etnisk polske og det ikke-polske, det fleretniske. Hovedpersonen ønsker endringer i samfunnet, men er selv fanget i romantiske tilbøyeligheter og må gi etter for presset fra de høyere lag av befolkningen. For at leseren ikke skal knytte den negative rollen til kun én gruppering i romanen, men heller forsøke å se de forskjellige nyansene i samfunnets forfall, er de andre personene beskrevet på en differensiert måte. Slik fritas heller ikke jødene for all skyld. Den konservative delen av den jødiske kasten bidrar og til samfunnets stagnasjon.

Jeg mener at alle grupperingene kommer til kort i romanen, inkludert den sammensatte ”fleretnisk” orienterte polske helten, selv om han er skildret mest empatisk av alle. Wokulski øyner ikke en mulighet til å forbedre sin status i det polske samfunnet, for alle hans forsøk på dette blir mistolket av befolkningen han omgir seg med. I *Lalka* antydes det at grunnlaget for endringer ligger i det hverdagslige og trivielle. Dette skildres blant annet gjennom romanens fattige befolkning, som ønsker å jobbe for en forbedring av egen posisjon og som ikke jager etter uoppnåelige idealer.

Nasjons-og identitetsbyggingen i 1870-tallets Polen levde under så vanskelige kår, at mange polakker uttrykte skepsis overfor andre etniske grupperinger. I min lesning av Prus’ roman er de polske personenes misunnelse et spill for egen usikkerhet og utilstrekkelighet. For mens jødene holder sammen, forsøker de forgjeves å samle seg om nasjonens beste. Det polske fleretniske samfunnet ser dermed ut til å ha spilt fallitt...

Litteratur

Primærlitteratur:

Prus, B., *Lalka*, Greg, Kraków 2007.

Prus, B., *Lalka*, Książka i Wiedza, Warszawa 1949.

Sekundærlitteratur:

Bachórz, J., Głowiński, M., *“Lalka” i inne studia w stulecie polskiej powieści realistycznej*, PAN, Warszawa 1992.

Bachórz, J., *Nieco o tytułowaniu postaci i o zwrotach adresatywnych w Lalce Bolesława Prusa* i red. Malik, J. A., red., Paczoska, E., *Prus i inni*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2003.

Bakhtin, M., *Latter og Dialog: Utvalgte skrifter*, Cappelen, Oslo 2003.

Bujnicki, T., *Pozytywizm*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1995.

Buszko, J., *Historia Polski 1864-1948*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.

Børtnes, J., *Polyfoni og karneval*, Universitetsforlaget, Oslo 1993.

Cała, A., *Aymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864-1897)*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1989.

Cała, A., *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.

Chwałba, A., *Historia Polski 1795-1918*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2000.

Data, J., *Rozmowy Wokulskiego, czyli “Kładki na których nie spotykają się ludzie różnych światów”* i Bachórz, J., Głowiński, M., *“Lalka” i inne studia w stulecie polskiej powieści realistycznej*, PAN, Warszawa 1992.

Davies, N., *Boże igrzysko: Historia Polski*, Znak, Kraków 2001.

Eile, S., *Modernist trends in twentieth-century polish fiction*, University of London, 1996.

Engelgard, J., *Narodowa demokracja i okolice*, Wydawnictwo Prasy Lokalnej, Warszawa 2007.

Hertz, A., *The Jews in Polish Culture*, Northwestern University Press, Evanston 1988.

Hylland Eriksen, T., *What is ethnicity?* “Lest: 25/3-09”

<http://folk.uio.no/geirthe/Ethnicity.html>

Jakubowski, J., Z., *Literatura polska od średniowiecza do pozytywizmu*, PWN, Warszawa 1974.

- Knysz-Tomaszewska Danuta, red., *Pozytywizm. Materiały do ćwiczeń*, Uniwersytet Warszawski. Wydział polonistyki, Warszawa 2000.
- Kott, J., *O „Lalcę” Bolesława Prusa*, Książka, Warszawa 1948.
- Krawczewski, J., *Lalka i Chłopi oskarżeni o antysemityzm*, “Lest: 7/6- 2008”
http://dziennik.pl/wydarzenia/article112084/Lalka_i_Chlopi_oskarzeni_o_antysemityzm.html
- Krawczyk, A., *Pozytywizm*, Wydawnictwo Zielona Sowa, Krakow 2007.
- Krzeminski, A., *Antysemityzm Bolesława Prusa*, “Lest: 16/4- 2009”
<http://niniwa2.cba.pl/prus.htm>
- Lewalski, K., *Kościół Chrześcijański w Królestwie Polskim wobec Żydów w latach 1855-1915*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002.
- Lothe, J., *Fiksjon og film: Narrativ teori og analyse*, Universitetsforlaget, Oslo 2003.
- Lothe, J. m.fl., *Litteraturvitenskapelig leksikon*, Universitetsforlaget, Oslo 1998.
- Lubczyńska-Jeziorna, E., *Gatunki literackie w twórczości Bolesława Prusa*, 2007.
- Łecicki, G., *Lux in Tenebris: Zarys życia i twórczości oraz fragmenty Kronik Bolesława Prusa*, Warszawska Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Bolesława Prusa, Warszawa 2007.
- Łoboz, M., Żabski, T., *Pozytywizm*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1999.
- Malik, J. A., *Lalka Historie z różnych światów*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005.
- Malik, J. A., red., *Świat „Lalki” – 15 studiów*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2005.
- Malik, J. A., red., *Bolesław Prus: pisarz nowoczesny*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2009.
- Malik, J. A., red., Paczoska, E., red., *Prus i inni*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2003.
- Malik, J. A., *Jerozolima wyśniona Modernizowanie się poglądów Bolesława Prusa na tzw. kwestię żydowską. Re-wizja* i red. Malik J.A., *Bolesław Prus: pisarz nowoczesny*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2009.
- Markiewicz, H., *Literatura i historia*, Universitas, Kraków 1994.
- Markiewicz, H., *Literatura pozytywizmu*, PWN, Warszawa 1986.
- Markiewicz, H., *Pozytywizm*, PWN, Warszawa 2006.
- Markiewicz, H., *Prus i Żeromski*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1954.
- Michlic, B.J., *Poland's threatening other: the image of the Jew from 1880 to the present*, 2006.
- Milczarczyk, M., Szolc, A., *Historia 7: W imię wolności*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1993.
- Miłosz, Cz., *Historia literatury polskiej*, Znak, Kraków 1993.

- Nałkowska, Z., *Miłość w Lalce*, "Wiadomości Literackie", nr 1, Warszawa 1932.
- Neuger, L., *Antysemickie wątki w polskim kanonie literackim, Próba przekonstrowania problemu: Żydzi zróżnicowani – między inkluzją a ekskluzją*, teksty drugie, Warszawa 2008.
- Osmoła, J., *"Lalka" Bolesława Prusa*, Biblios, Lublin 2007.
- Paczoska, E., *Dojrzewanie, dojrzałość, niedojrzałość: Od Bolesława Prusa do Olgi Tokarczuk*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2004.
- Paczoska, E., *"Lalka" czyli rozpad świata*, Trans Humana, Białystok 1995.
- Pieścikowski, E., *Prus. Z dziejów recepcji i twórczości*, PWN, Warszawa 1988.
- Porter, B., *When Nationalism Began to Hate: Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland*, Oxford University Press, New York 2000.
- Prus, B., *Lalka* pą <http://bplalka.w.interia.pl/lala3739.htm> (lest den 15.02.09)
- Szahak, I., *Żydowskie dzieje i religia*, Fijorr Publishing Warszawa-Chicago, Warszawa 1997.
- Szweykowski, Z., *"Lalka" Bolesława Prusa*, Nakład Gebethnera i Wolfa 1927.
- Szweykowski, Z., *Twórczość Bolesława Prusa*, tom 1 og 2, Wielkopolska Księgarnia Wydawnicza, Poznań 1947.
- Tokarczuk, O., *Lalka i perła*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.
- Tokarzówna, K., *Młodość Bolesława Prusa*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1981.
- Tomkowski, J., *Prawdziwe zakończenie "Lalki" albo co stało się z Wokulskim?* i Malik, J. A., red., *Bolesław Prus: pisarz nowoczesny*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2009.
- Tyszkiewicz, T., *Bolesław Prus*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1971.
- Waszak, P., *Między Kopernikiem a Zygmuntem czyli tło warszawskie w Lalce Bolesława Prusa*, Muzeum Historyczne Miasta Stołecznego Warszawy, Warszawa 2006.
- Zajkowska, J., *Nowocześni bohaterowie Prusa* i Malik, J. A., red., *Bolesław Prus: pisarz nowoczesny*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2009.
- Østerud, Ø., *Hva er nasjonalisme?*, Universitetsforlaget, Oslo 1994.

